

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА
МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

**ТАБИАТШУНОСЛИКНИ ЎҚИТИШНИНГ
МАХСУС МЕТОДИКАСИ**

ТОШКЕНТ-2005.

АННОТАЦИЯ

Ушбу қўлланма бакалавр-талаба ва олигофренопедагог ўқитувчилар учун мўлжалланган бўлиб, табиатшунослик дарсларида ақли заиф ўқувчиларга жонли ва жонсиз табиат ҳақида энг содда тушунчаларни беришда бўлажак ёрдамчи мактаб ўқитувчилари, ўқитиш методлари, принциплари ва ўқув ишларини ташкил этиш шаклларини билишлари керак.

Тақризчилар: Республика таълим Маркази бўлим бошлиғи п.ф.н. доц. **Р. Шомахмудова**
Низомий номли ТДПУ Биология ўқитиш методикаси кафедраси. п.ф.н. доц. **С.С. Файзуллаев**

Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг узлуксиз таълим тизимини меъёрий хужжатлар ва замонавий ўқув адабиётлари билан таъминлаш мақсадида ва мувофиқлаштирувчи кенгашнинг 2005 йил 28 майдаги 3-сонли 2005 йил 2 июлдаги 4-сонли қарорига мувофиқ нашрга тавсия этилди.

(Дефектолог-бакалавр талаба ва олигофренопедагог ўқитувчилар учун)

(514800 – дефектология)

© ЎЗР ФА «Фан» нашриёти, 2005 й.

СЎЗ БОШИ

Республикамизнинг мустақилликка эришиши табиатшунослик фанини ўқитишда бакалавр талабаларга ҳам кескин ўзгаришлар ясади.

Давлат таълим стандартларининг янги талабаларини бажаришда, илм-фанда, шунингдек олий таълим йўналишида бўлажак ўқитувчиларни касбга тайёрлаш ишида уларнинг ахлоқий, маънавий, маданий, сиёсий жиҳатдан етук инсонлар сифатида тарбиялашда қатор фанларни ўқитишнинг янги-янги шакллари, усуллари яратилди.

Олий ўқув юрти бакалавр олигофренопедагог талабалари табиатшунослик ўқитиш махсус методикаси фанини, ҳозирги замон талаблари асосида ўрганиб, келажакда ақли заиф ўқувчиларга шу фандан олган билимларини таълим беришда қўллаб уларни жамиятга фойдаси тегадиган шахс қилиб тарбиялашлари лозим.

Табиатшунослик ўқитиш махсус методикаси қўлланмаси биринчи марта ўзбек тилида тайёрланган қўлланма бўлиб, мустақиллик даврига қадар, рус тилидаги Москва давлат педагогика университети дефектология факультети «Олигофренопедагогика» кафедраси ўқитувчилари томонидан ёрдамчи мактаб ўқувчилари учун нашр этилган дарслик дастур ва илмий мақолалардан, шунингдек, олий ўқув юрти биология факультети талабалари учун нашр этилган дарсликлардан фойдаланилган. Ёрдамчи мактаб ақли заиф ўқувчиларни билиш фаолиятини бир неча йиллик мактаб амалиётидан келиб чиққан ҳолда, ақли заиф ўқувчиларнинг хусусиятлари ҳар хил бўлганлиги учун (индивидуал) алоҳида ёндошиб дарс бериш муҳим аҳамиятга эга эканлигини назарда тутилади.

Табиатшунослик ўқитиш махсус методикаси қўлланмаси бўлажак олигофренопедагог мутахасислар учун мўлжалланган бўлиб: улар жонли ва жонсиз табиат ҳақида билим малакаларига эга бўлиб келажакда ёрдамчи мактабда ақли заиф ўқувчиларга таълим-тарбия беришда ўз хиссаларини қўшадилар.

«Табиатшуносликни ўқитиш махсус методикаси» курсининг асосий мақсади:

-бакалавр-дефектологларни жонли ва жонсиз табиат ҳақидаги назарий билимлар йиғиндиси билан қуроллантириш:

-ақли заиф ўқувчиларни табиатшунослик билимларини ўзлаштиришдаги қийинчиликларини аниқлаш ва бу қийинчиликларни бартараф этишга ёрдам бериш.

«Табиатшуносликни ўқитиш махсус методикаси» курсининг асосий вазифалари.

-бўлажак олигофренопедагогларга коррекцион таълимий ва тарбиявий масалаларини ҳал этишга ижодий ва онгли ёндашувига ва ақли заиф ўқувчиларни ўқитиш ишини мазмуни формаси, услуби ва услубиётларини билишга ўргатиш;

-талабаларга табиатшунослик хусусий методикасининг асосий бўлимлари ҳақида назарий билимлар йиғиндисини бериш, илмий дунёқарашларини шакллантириш,

-таълим жараёнида ўқувчиларни тарбиялаш вазифасини йўлга қўйиш:

-ақли заиф болаларга меҳнат, нафосатни ва гўзалликни ҳис қила билиш, (эстетик), табиатни авайлаб-асраш, ахлоқий (этик) ва экологик тарбияни тарбиялашда табиатшуносликнинг коррекцион-ривожлантирувчи ролини тўғри амалга ошириш:

-ақли заиф болалар билан табиатда фәнеологик кузатишни ташкил этиш:

-ақли заиф ўқувчиларнинг экологик тафаккурини ривожлантириш мақсадида дарс мобайнида ва синфдан ташқари вақтда тарбиявий ишларни олиб бориш:

-ўқувчиларни ёш хусусиятлари ва билиш фаолиятининг ривожлантиришнинг индивидуал хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда ёрдамчи мактаб олдида турган масалани ҳал этишда коррекцион ишни амалга ошириш

+

-ёрдамчи мактаб ўқувчиларини ижтимоий адаптация (мослашиши)ни амалга ошириш:

Талабалар курс ва диплом ишларини тайёрлашда психологик-педагогик ва методологик адабиётларни қўллаган ҳолда назарий материални таҳлил қилишни, табиатшунослик дарсларида ўқувчи ва ўқитувчи фаолиятини таҳлил қилиш ва умумлаштиришни билиш ва кўрсата олишлари керак.

Маърузаларда ва қўлланмада ўрганиб чиқилган назарий қоидаларни қўлланиши мақсадида, методикага оид масалаларни ҳал қилиш учун ҳар қайси бобнинг охирида талабаларга тегишли савол

табиатшуносликни ўқитишнинг махсус методикасидан уни ҳозирги замон педагогик технологиялари асосида билим бериш ва методик масалаларига мустақил ижодий ёндошиш малакасини мақсад қилиб кўяди.

Автор қўлланма ҳақида фикрларини билдирган ҳамма ўртоқларга самимий ташаккур изҳор этади.

I БОБ. ТАБИАТШУНОСЛИК ЎҚИТИШ МАХСУС МЕТОДИКАСИ ПЕДАГОГИК ФАН СИФАТИДА

Табиатшунослик ўқитиш методикаси фани

Табиатшунослик ўқитиш методикаси мактаб предмети хусусиятлари билан боғлиқ бўлган таълим-тарбия жараёни системаси ҳақидаги фандир.

Бу системани ўрганиш ёрдамчи мактаб ўқитувчиси учун табиатшуносликни ўқитиш бўйича коррекцион тарбияловчи таълим жараёнини бошқариш имконини беради.

Методика-педагогик фан, у ижтимоий тузум талаб қилган ва педагогика белгилаб берган умумий таълим-тарбиянинг мақсади ва вазибаларига мувофиқ равишда қурилади.

Табиатшуносликни ўқитиш махсус методикаси табиат ҳақидаги материалларни ўрганишнинг ўзига хослигига мувофиқ ҳолда барча мактаб предметлари учун умумий ҳисобланган педагогика қоидаларига асосланади.

Методика ўқитувчи томонидан ўқув материалларини ўқитишнинг рационал метод ва воситаларини, ўқувчиларнинг табиат ҳақида билимларини атрофлича эгаллашлари уларни ҳаётда қўллаш ўқувларни кўрсатиб беради.

Шу билан бирга методика-ўқувчилар учун насиҳатлар мажмуаси эмас, балки у илмий фан, унинг қоидалари табиат ўқитиш жараёнининг қонуниятларини билишга асосланган.

Методика-ўқув предметининг мазмунини, таълим ва тарбия методлари ҳамда формаларини кўриб чиқади. Методиканинг бу бўлимлари бир бутун бўлиб, бир-бирини тақазо этади, ўқув ишларининг жиҳозлари ҳамда воситалари (қўлланмалари) методика томонидан белгиланади.

Методика нима учун табиатни ўрганиш керак? Қандай ўқитиш усулларини қўллаш ва қандай тарбия бериш керак деган саволларга жавоб беради.

Табиатшунослик ўқув предмети сифатида ўқитиш шакллари ва усуларини ўзига хослиги билан ажралиб туради. Унда аниқ объектлар жонсиз табиат, (ўсимликлар, ҳайвонлар, одам) ҳамда тирик табиатнинг мураккаб ходисалари ва унинг ривожланиши ўрганилади. Ўқув ишларининг ташкил қилишнинг махсус шакллари (экскурсиялар, ўқувчиларнинг уйда ва дарсдан ташқари вақтларида бажарадиган ишлари синфдан ташқари машғулотлар)ни, таълимнинг махсус воситалари кўргазмалилик, ўқувчилар учун билим беришнинг замонавий энг афзал усуллари янги технология асосида ўқитиш методларини талаб қилади.

Табиатшунослик курсини ўқитишнинг тўғри йўлга қўйилишида махсус ўқув-моддий базага; ўқув куроллари билан жиҳозланган кабинетга тирик табиат бурчагига ва ўқув тажриба участкасини мавжуд бўлиши шарт.

Материалнинг ўзига хос бўлиши фақат табиатшунослик ўқитиш методикасининг ўзига хослиги эмас, балки унинг тарбиявий имкониятларини ҳам белгилайди.

Тирик организмлар ривожланишининг аниқ фактларини, табиатдаги ҳодисаларнинг ўзаро боғлиқлигини органик олам эволюциясининг қонуниятларини ўрганиш диалектик-материалистик дунёкарашни шакллантириш учун табиат-илмий негизини яратади.

Табиат ҳақидаги билимлар, жонли ва жонсиз табиатни ўрганишни аҳамияти уни муҳофаза қилиш қишлоқ хўжалик ишлари унинг илмий асослари, шахсий ва жамоат гигиенаси ролини тушунишга ўргатади ва уларни келажакда ҳаётга тайёрлайди.

Тирик табиат объектларини бевосита кузатиш уларни таққослаш ва аниқлаш улар устида тажрибалар ўтқизиш ақли заиф ўқувчилар билиш фаолияти тафаккурини ривожлантиради. Боланинг ақлини мантикқа ўргатиш учун табиат оид предметлар энг қулай ҳисобланади.

Лаборатория машғулотида ўқувчиларнинг тирик табиат бурчагидаги, ўқув-тажриба участкасидаги ишлар ақли заиф ўқувчиларни дарсга бўлган қизиқишни тарбиялашдан иборат бўлмасдан, балки уларни меҳнат қилишга келажакда дарсларда

ўрганган билимларини лаборатория амалий машгулотларида эмас: ўсимликларни ўстириш учун қандай ишларни бажариш ёки парранда, қора молларни боқишни ўрганиш орқали заиф ўқувчиларни ижтимоий фойдали меҳнатга кўникма малакалар ҳосил қилинади ва жамоа руҳида тарбияланади.

Ақли заиф ўқувчиларга табиатни севишга, ундан завқланишга табиатни эъвозлашга уни авайлаб асраш ҳиссини тарбиялаш, ахлоқий белгиларни ривожлантиришга кўникма ва малакалар ҳосил қилишга ёрдам беради.

Табиатшунослик ўқитиш махсус методикаси ўз ичига жонсиз табиат (V-синфлар), ўсимликлар (VI-синфлар), ҳайвонлар (VII-синфлар), одам (VIII-синфлар) махсус методикага бўлинади.

Табиатшунослик ўқитувчиси таълимда қоида ва қонуниятларини уларга хос бўлган хусусиятларни, курслар ўртасидаги ўзаро боғланишларни билиши лозим. У мактабда табиат таълимнинг бутун цикли бўйича барча тарбиявий таълимни аниқ тасаввур этиши ва ҳар бир курсни ўқитишда уни илмий жиҳатдан тўғри, планли равишда амалга ошириш лозим.

Табиатшуносликни ўқитишнинг умумий методикаси ҳамма табиатга оид курсларни ўтишга оид масалаларни: ўқитишнинг ғоявий йўналганлиги, таълимнинг мазмуни билан методларнинг бирлигини, ўқув ишларнинг шакллари ўртасидаги ўзаро боғланишларни, курслар ўртасидаги изчиллик, табиатшуносликни ўқитишнинг системасини белгиловчи барча тарбияловчи таълим элементларининг яхлитлигини ва ривожланишларини кўриб чиқади. Ўқитиш системаси ақли заиф ўқувчилар билимининг элементар табиат ҳақидаги билимларни ўзлаштириб олишлари уларни ҳаётга тадбиқ қила олиш хусусиятларини тарбиялаш, ўқувчилар билимини онгига етиб боришини таъминлайди. Бу эса ёрдамчи мактаб олдида турган вазифа ҳисобланади.

Хусусий методикалар ўқув метериалининг мазмуни ҳамда ўқувчиларнинг ёш хусусиятларига боғлиқ ҳолда ҳар бир курс учун ўқитишнинг махсус масалаларини баён қилади.

Буларда дарсларнинг, экскурсияларнинг, дарсдан ташқари ишларнинг синфдан ташқари машгулотларининг методикалари, яъни шу курсни ўқитиш методикалари берилган.

Табиатшунослик ўқитиш махсус методикасининг бошқа фанлар билан боғлиқлиги

Табиатшунослик ўқитиш махсус методикаси олигофренопедагогика жонсиз табиат, ботаника, хайвонот олами ва одам анатомияси «Одам уни саломатлигини сақлаш», «Махсус психология», «Диалектик-материализм», «Махсус педагогика», «Экология» каби фанлар билан чамбарчас боғлиқ.

Табиатшунослик курсини ўқитиш ўқитувчидан табиатшунослик фанлари соҳасида билимдон бўлишни талаб этади. Назарий жиҳатдан табиат ходисаларини илмий тушунтириш учун ҳам, амалий жиҳатдан эса табиатдаги ўсимлик ва хайвонларни билиш, уларни аниқлаш, парвариш қилиш, ўстириш устида тажрибалар олиб бориш учун зарур.

Табиатшунослик фанида кузатиш тажриба ўтказиш ва тўпланган фактларни назарий жиҳатдан умумлаштириш, тадқиқ қилишнинг асосий методлари ҳисобланади. Ёрдамчи мактаб табиатшуносликни махсус ўқитиш методикаси ақли заиф ўқувчиларни ўқитишда уларга табиат ҳақидаги тушунчаларни содда қилиб, уларнинг онгига етиб бориши учун кўпроқ кўрказма материалларни ёки объектларни яққол кўрсатиш орқали тушунча ҳосил қилдириш, юқори синф ўқувчиларига фан эришган факт ва қонуниятлар тўғрисида аниқ мисоллар келтириш орқали улардаги тушунчаларни мустаҳкам эгаллашларида (коррекция) тўғирлаш ишларини тўғри йўлга қўйиш мақсад қилиб қўйилади.

Табиатшуносликни махсус ўқитиш методикаси, бакалавр талабалар олдига ақли заиф ўқувчиларга табиат ҳақидаги билимларни беришда оддийдан мураккабга қараб бориш; бошлангич синф ўқувчиларига нутқ ўстириш дарслари орқали табиат ҳақидаги билимларни (элементар) оддий тушунчалар орқали берилиши, 5-синфдан жонсиз табиат ҳақидаги билимлар оддий тушунчалар орқали бериладиган кундалик ҳаётида қўл учрайди.

Ёрдамчи мактаб ўқувчилари дарсда билимларни тезда ўзлаштира олмайди. Ақли заифликни енгил даражасида (дебил) болалар имбецил болага нисбатан яхши ўзлаштиради. Шунингдек турли хил нутқ камчиликларига эга бўлган болаларни тафаккури

Бундай ҳар хил континентга эга бўлган болалар учун таълим жараёнини бошқариш табиатшунослик ўқитувчиси иродали ўз касбини мохир устаси бўлиши керак. Шунга қараб ўқитувчи дарс беришни турли усулларини қўллаши мақсадга мувофиқдир. Айниқса материяни бирламчилиги онгнинг иккиламчилиги ҳақидаги диалектик материализм қонуниятларини ўқитувчи оддий сўзлар билан тушунтириши ва табиат музейларига экскурсиялар уюштириб кўрсатиб тушунтиришлари лозим.

Ҳозирги замон табиатшунослик ўқитиш методикаси таълим-тарбиянинг ягона қисми, шакл ва методларнинг яхлит системаси сифатида қарайди.

Ўқитувчи ва ўқувчиларнинг бутун ўқув иши доимо режали равишда ривожланиб боради. Ҳар бир мавзуларни ўқиганларида йилдан йилга уларнинг дунёқараши, тафаккури, кўникма ва малакалари ривожланади. Таълим ва тарбия методлари аста-секин мураккаблашди.

Диалектик материализм қонуниятларини билиши, ўқитувчига тарбияловчи таълим жараёнининг бир бутунлиги ва қарама-қаршиликларини (методларнинг, кўргазмалиликни қўлланиши миқдори, сифатини) тушунишга ёрдам беради.

Табиатшунослик ўқитиш махсус методикасининг илмий асослари

Методиканинг фан сифатида ривожланиши ўқитувчининг шахсий иш тажрибаси натижасидан, методик фикр айтишдан, педагогик маҳоратдан илмий умумлаштиришга, субъектив ижодкорликдан тадқиқотларга асосланган объектив илмий назарияга томон боради.

Методиканинг муаммоларини ҳал қилиш, ҳар қайси фандаги каби, дастлаб табақаланиш йўли билан борди. Табиатнинг умумий методикасидан хусусий методикалар ажралиб чиқди ва ўқитишнинг айрим масалалари бир-биридан ажратилган ҳолда ва табиатшунослик курсларнинг умумий системаси ишлаб чиқиладиган бўлди. Ҳозирги вақтда методиканинг фан сифатида қарор топишида интеграция (бирлашиш) синтез барча тўпланган материалларни умумлаштириш ва янги педагогик технологияларнинг дарсларда қўлланилиши таълимни янада самарадорлигини оширишга олиб келади.

Мавжуд илмий материал муаммолар бўйича тўпланади, таҳлил қилинади, умумлаштирилади, системага солинади ягона илмий назарияга келтирилади. Табиатшунослик ўқитиш махсус методикаси курси бўйича малакавий тадқиқот ишларида, методик материаллар асосида барча таълим-тарбия муаммоларини тадқиқ қилиш методларига эга.

Илмий тадқиқот ишларида бериладиган тақлифлар тадқиқотлар натижасидан олинган объектив далиллар билан асосланган бўлади.

Методик муаммоларни ҳал қилиниши учун илмий тадқиқотларни ҳар хил элементлари, методлари босқичлари тўпланган ва изчил бўлиши характерлидир.

Саволлар:

1. Қандай белгилар табиатшунослик ўқитиш махсус методикасини илмий фан сифатида характерлайди.

2. Мактабда ўтиладиган табиатшунослик предмети табиатшунослик фанидан нима билан фарқ қилади?

II БОБ. ЎРТА ОСИЁДА ТАБИАТШУНОСЛИК ФАНИНИНГ РИВОЖЛАНИШИ ТАРИХИ

Ўрта Осиё халқлари азалдан башариёт тафаккури хазинасига, илм-фан, маданият тараққиётига унутилмас хисса қўшиб келганлар.

Аждодларимиз томонидан кўп асрлар мобайнида яратилган фан ва маданиятнинг барча соҳаларига тааллуқли нодир асарлар, қимматбаҳо фикр мулоҳазалар ҳозирги кунда ҳам жаҳон халқлари маънавий дунёсини бойитиб, уларнинг маънавий камолотига хизмат қилиб келаётир.

Инсоният қадим замонларда ўзини ўраб турган, теварак атрофида содир бўлаётган қодисиларнинг моқиятини билишга, олам тузилишини тасаввур қилиб табиат ҳодисалари ечимига қизиқиб келганлар. Халқ орасидан етишиб чиққан олимлар борликни ўрганиб, илм ва маданият хазинасининг бойитишга ҳамда жамият тараққиётига улкан ҳисса қўшиб келганлар.

Табиатшунослик фанининг ривожланиши узоқ ўтмишга эга.

Табиёт фанлари ҳам инсон гор ва чайлаларда яшаб, ўзларининг кундалиқ эҳтиёжлари учун ёввойи ҳайвонларни овлаб тирикчилик қилиб юрган даврлардаёқ бошланган. Даврлар ўтиши билан бундай ифодали тасвирлар шаклланиб ов манзаралари овланадиган ҳайвонлар ва ўсимликлар шакллари ҳар хил тошларга ўйиб авлодлар мулки сифатида келгуси авлодларга ва ёшларга мерос қилиб қолдирганлар.

Жамият тараққиёти ривожланган сари унинг мураккаб жараёнларини енгиллаштириб омиллари ҳам вужудга кела бошлаган.

Мана шундай олимлардан бири ёввойи ҳайвонларни хонакилаштириш ва истемолбоб ўсимликлар уругини кўпайтириш усули бўлиб, улар инсон яшайдиган манзилгоҳларда доимо топилавермаганлиги, об-ҳаво, иқлими, шароити ҳам салбий таъсир этганлиги туфайли вужудга келган.

Бу эса ўз навбатида чорвачилик, хунармандчилик ва ибтидоий санъат куртакларини вужудга келтирган.

Инсоннинг ҳаёт кечириш зарурияти омили бўлиб хунармандчилик юзга кела бошлаган, дастлабки даврларда тош, ёғочдан фойдаланиб ҳайвонларни овлаш ва тирикчилик қилиш, уларнинг махсулотларидан эса зарурий буюмлар ясаш мақсадида

фойдаланганлар. Бу эса ўз навбатида дехкончилик, чорвачилик маҳсулотларини қайта ишлатишга олиб келган.

Миллоддан минг йиллар аввал дастлабки ёзувлар мутассил ўзгариб, такомиллашиб борди. Шу билан бирга табиат, борлик, ўсимлик ва хайвонот дунёси ҳақидаги кузатишлар кенгая ва чуқурлаша борди. Табиат фанлари, у ўрганилаёнган жараёнлар ва ходисалар ҳақидаги тушунчалар ҳам такомиллаша борди.

Ўша даврнинг илм-фан, маданият соҳасидаги ижтимоий кийинчиликларга карамасдан жамият ривожини учун катта хисса қўшган Ўрта Осиё буюк мўтафаккирларининг хизматлари бекиёсдир.

Мухаммад ибн Мусо Ал-Хоразмий (783-850).

Ал-Хоразмий IX аср бошларида Боғдодда Ўрта Осиёлик олимлар Ал-Ахмад ибн Касиф ал-Фаргоний, Аббос ибн Жавоҳарий билан «Маъмун» академиясини (Байт ул хикмат) бошқара бошлайди.

827 йилда Боғдод халифаси Маъмун ал-Хоразмийга «Ер ва Осмон харитасини» тузиш ишини бошқаришни топширади. Харита устида кўп олимлар 840 йилгача тадқиқот ишларини олиб боришади. Хоразмий 847 йил бу тадқиқотларни умумлаштириб «Ер тасвири китоби» ёки «География» китобини ёзади.

Хоразмий тўплаган дунё китъалар, океанлар, кутблар, экваторлар, саҳролар, кўллар, ўрмону барча мамлакатлар, ўлкалар у ердаги хайвонот ва ўсимликлар дунёси, бошқа табиий ресурслар, аҳоли уларни таркалиш хусусиятлари, урф одати, хунари, зичлиги ҳақидаги табиий маълумотларни ўз ичига олади.

Коинот сирларини ўрганишга оид ижодлари унинг «Зиж»и (Астрономия) китобида баён этилган. Бу китоб 37 боб, 116 жадвалдан иборат, Асарнинг аввалги беш боби хронологияга багишланган бўлиб «туфон», «искандар», «сафар» ва христиан эраларидаги саналарни хижрий эрага кўчириш қодалари келтирилади. 6 - бобда айлана – 12 буржга, бурж – 30 даражага, даража – 60 дақиқага, дақиқа – 60 сонияга ва хоказо майда бўлақларга бўлиниши баён этилади. 7-22 бобларда куёш, ой ва беш сайёранинг харакатлари масаласига багишланган.

Аллома асарларидан бирида: “Билингки, дарёнинг кўзлари ёшланса, унинг бошига ҳам-кулфат тушган бўлади. Одамлар, дарёдан меҳрингизни дариг тутманглар!”- деб таъкидлайди.

“Дарёнинг кўз ёшлари” деганда Муҳаммад ибн Мусо ал-Хоразмий нимани назарда тутди экан? Эҳтимол, у дарё сувининг ортиқча ифлосланаётганлигини назарда тутгандир.

Имом ат-Термизий (824-892).

Имом ат-Термизий ўзининг нодир асарларида табиатни муҳофаза қилиш, тирик жонзотлар, ўсимлик дов-дарахтларни асраб-авайлаш, атроф-муҳитнинг табиий гўзаллигини сақлаш лозимлигини уқтиради. Аллома томонидан тўпланган хадисларнинг аксарияти инсон ва табиат муносабатлари талқинига бағишланган. Хусусан, ул зоти муборак Пайғамбаримиз Муҳаммад (С.А.В)нинг “Ерда халал бериб ётган бирор тош, тиканак ёки суякни бир чеккага олиб қўйишнинг ҳам – садақа”, “Ўз пақирингдаги сувдан бошқаларнинг идишларига солиб беришинг ҳам сенинг садақанг ҳисобланади”, “Кимда-ким бир кўчат ўтказса, ё булмаса экин эксаю, улар ҳосилидан одамлар, қушлар ва хайвонлар баҳра олса бу ҳам ўша одам учун садақа ҳисобланади” каби муборак хадисларини ўзининг “Сунан” асарига киритди.

Жайҳоний.

Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Ахмад ибн Наср Жайҳоний 870 йилда Бухорода туғилган. Жайҳоний ўз даврининг йирик давлат арбоби бўлибгина қолмай, балки ўта ўқимишли ва билимдон олим ҳам эди.

У вазирлик лавозимидан фойдаланиб, дунёнинг турли мамлакатларига саёхатчиларни юборди. Улар тўплаган илмий материалларни чуқур таҳлил қилди ва мазкур тадқиқотлари асосида асарлар ёзди.

Олимни дунёвий фанлар тўғрисида ёзган китоблари жуда кўп бўлиб, уларни Мақсудий, Беруний «Худуд ул-олам» асарларининг номаълум муаллифи, ибн Руста Ал-Бакрий каби олимлар ўз асарларида фойдаланиб келганлар.

Жайҳонийнинг «китоб улмасолик ва мамолик» (масофалар ва мамлакатлар ҳақидаги китоб) 911-922 йилда ёзилган.

Жайҳоний ўз асарларида Ўрта Осиё, Хиндистон, Хитой, Санардей, Эрон қазилма бойликлари, табиий ресурслари ҳақида мукамал маълумотлар келтирилган. Хиндистон қирғоқларида шундай ўзига хос ўсимликлар ўсадики, улар бошқа ерларда учрамайди. Сарандей, Хиндистонда ажойиб қушлар ва хайвонлар тарқалганлигини кўрсатади.

У ўз асарларида Ўрта Осиё Хуросон ўлкасида яшовчи халқлар географик чегаралар, уларни ижтимоий ва маъмурий фаолиятини хунармандчилик, табиий ресурслари ифодаланган. Маҳаллий доривор ўсимлиқлар ва хайвонлардан олинган дориворлар учун табиатдаги роли ҳақида маълумот берилган.

У машҳур табиб ҳам бўлган. Юқумли касалликларни келтириб чиқарувчиларга қўл бериб кўришганда ювилмаган қўл орқали ўтишини яхши билган. Ит, мушук, гижжа, текинхўр чувалчанглар юқумли касалликни ташиб юривчи деб билган ва унга чоралар топган.

Абу Наср Фаробий (873-950).

Абу Наср Фаробий 873 йили Тошкентнинг шимолий ғарбида жойлашган, кейинчалик тарихда ўтрор номи билан машҳур Фаробда хизматчи оиласида туғилган.

У 160 дан ортиқ китоб ёзган. Уларнинг 40 га яқини бизгача етиб келган. Қўпкина китоблари астрономия, табиатшунослик, тиббиёт илмига бағишланган.

Унинг табиатшуносликка доир «Инсон аъзолари» ҳақида рисола «Хайвон аъзолари», каби асарлари алоҳида аҳамиятга эга бўлиб, улар инсон ва хайвонлар органлари, уларнинг функцияси бир-бирига ўхшаш томонлари, ёритилган тирик организмлар анатомияси фанларга асос солган.

Фаробий ўз асарларида сунъий турларининг вужудга келишини ва табиий ўсимлик ва хайвонлари турларини вужудга келишини дунёда биринчи бўлиб тарифлайди.

Юлдузлар ҳақидаги китобида осмон жисмлари билан ердаги ходисалар ўртасидаги табиий боғланишлар борлигини баён қилган. Жумладан, қуёш иссиқлиги таъсиридаги буғланишлар булут ва ёмғир пайдо бўлишига сабаб бўлишини айтган.

У ўз ишлари билан табиёт илмининг ривожланишига бебаҳо ҳисса қўшган.

Аллома фикрларида баён этилган, жисмлар ўртасидаги ўзаро таъсирлар: илм-фан, техника ривожини таъминлаш жараёнида инобатга олинган ҳолда, табиат ҳамда жамият ўртасидаги муносабатлар натижасида юзага келиш эҳтимоли бўлган салбий ҳолатларнинг олдини олишга имкон беради.

Фаробий шундай деб ёзади: “Ҳар бир моддий нарса сўзсиз ўз вужудига, ўзига хос булган мартаба, энг юксак камолотга эришиш

учун борликка келади, инсонга хос булган бу камолотнинг номи энг етук бахт-саодат деб аталади”.

Фаробий фикрича: “Инсонийлик мохияти хақиқий бахт-саодатга эришиш экан, инсон бу мақсадни узининг олий гоёси ва истагига айлантириб, бу йўлда барча имкониятларидан фойдаланса, у бахт-саодатга эришади”. Шу маънода табиат ва жамиятнинг таракқиёти, инсоннинг бахт-саодати экология муаммоларининг қай даражада ҳал этилишига боғлиқки, бу таълим-тарбияни тақозо этади.

Абу Райхон Беруний (973-1048).

Абу Райхон Беруний Хоразмнинг қадимий пойтахти Ҳиёт шаҳри яқинида таваллуд топган. У ёшлигидан ал-Фаробий сингари Шарқда машҳур бўлган олимларнинг китобларини мустақил ўрганди. Ўзида аввал яшаб ижод этган буюк мутафаккирларнинг меросини ўрганибгина қолмай, уларнинг беқиёс даражада бойитди.

Берунийнинг ўша даврда яратган кашфиётларидан бири – Ернинг шарсимон (кура) шаклида эканлигини кўрсатиш учун ер шари (глобус) ихтиро этганлигидир. У қуёш атрофида сайёралар айланишини, ер эса ана шу сайёралардан бири эканлиги ҳақида таълимот берди.

Беруний асарларида табиатга оид жуда кўп маълумотлар киритилган. Унинг асарларида Ўрта Осиё эрки, Хиндистон, Афғонистонда кенг тарқалган қазилма бойлик, доривор ўсимликлар, ҳайвонлар уларнинг фойдали хислатлари ҳақида маълумот берган. Берунийнинг табиий-илмий қарашлари «Сайдана», «Минералогия», «Хиндистон», «Геодезия», «Маъсудий қонуни», «Ўтмиш авлодлардан қолган ёдгорликлар» кенг ёритилган.

Беруний асарларида ўсимлик ва ҳайвонларнинг биологик хусусиятлари, уларнинг тарқалиши, табиатдаги аҳамияти борасидаги маълумотлар келтирилади. “Табиатдаги ҳодисалар маълум табиий қонуниятлар асосида бошқарилади” деган муҳим илмий хулоса чиқарилади.

У “Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар”, “Хиндистон” номли асарларида ўсимлик ва ҳайвонларнинг тузилиши ҳамда уларнинг ташки муҳит билан ўзаро алоқасига оид кизикарли маълумотларни келтиради.

Абу Райхон Беруний асарларида турли хил тропик ўсимликлар ва ҳайвонлар тўғрисида маълумот бериши билан бирга наботот ва ҳайвонот оламини ташки муҳит билан алоқаси, уларнинг ҳулқ-атворидаги йил фасллари алмашиши билан боғлиқ ўзгаришларини ибратли мисоллар ёрдамида тушунтиради.

Чунончи, “қушларнинг тоғлардан настга текисликларга тушиши, чумолиларнинг ўз илларига беркиниб олишлари каби ҳолатлар хавонинг совушидан далолат беради”,- дейди олим.

Беруний ўзининг илмий қузатишлари, тажрибалари асосида табиатдаги ҳодисалар маълум табиий қонуниятлар асосида бошқарилади, деган хулосага келади. Олимнинг фикрича, уларга ташқаридан таъсир этувчи ҳар қандай куч ўзгартириш қобилиятига эга эмас. Бу экологик бузилишга олиб келади, деган фикрни айтади.

Беруний инсонни табиатнинг бир қисми деб билади. Одамлар тузилишларининг ранг, суврат, табиат ва ахлоқда турлича бўлиши фақат насабларнинг турличалигида эмас, балки тупрок, сув, ҳаво ва одам яшайдиган жойларнинг турличалигидан ҳамдир.

Беруний- «Қадимги авлодлардан қолган ёдгорликлар» асарида табиатга оид фикрларни баён қилиш билан бирга инсонни атроф-муҳитга нисбатан тўғри муносабатда бўлишини экологик маданиятни тарғиб қилади.

Беруний “Жавохирнома”, қушчанинг уч панд-насихати” каби асарларида инсон билан атроф-муҳит ўртасидаги ўзаро алоқадорлик муфовиклик ва мувозанат тасвирланади.

Берунийнинг фикрича, олам абадий тараққиёт ва ривожланишдадир. Зеро, табиатнинг ўзи ҳаёт қонунларини мувофиқлаштириб туради. Буюк мутафаккир қайд этгандек: “Экин ва ҳайвонлар насл ҳолдириши билан дунё тўлиб-бойиб бораверади”.

Абу Али Ибн Сино (980-1037).

Абу Али ибн Сино Бухорога яқин Афшона қишлоғида дунёга келиб, жаҳонга таъбаот илмининг султони бўлиб танилган, кўп қиррали олим бўлган.

Унинг тиб соҳасидаги: «Тиб қонунлари», «Қитоб ул-қуланж» (ичақ санчиклари), «Қитоб ун-набз» (Томир қўриқ ҳақида қитоб) ва бошқалар мавжуд.

«Тиб қонунлари» 5 мустақил қатта асарларидан таркиб топган:

Биринчи китобда: касаллик келиб чиқиш сабаби, белгиси, соғлиқни сақлаш йўллари ва бошқалар ҳақида баён этилган.

Иккинчи китобда: 800 га яқин дорининг хусусиятлари, уларни тайёрлаш ва истеъмол қилиш баён қилинган.

Учинчи китобда: айрим органларнинг касалликлари (соч, тирноқ), уларнинг даволаш усуллари баён этилган.

Тўртинчи китобда: иситмалар, ўсмалар, сабаби, хирургик касалликлар (суяк синиши, чиқиши, куйиши) ва уларни даволаш, ҳар хил дорилардан заҳарланиш ва чоралар чеча, қизамик, тумов, вабо тўғрисида маълумотлар баён этилган.

Бешинчи китобда: мураккаб дориларнинг организмга таъсири, уларнинг тайёрлаш, истеъмол қилиш усуллари баён этилган.

Минералогия илмининг ривожидида ҳам ибн Сино катта ҳисса қўшган. У минералларни 4 гуруҳга ажратади: 1) тошлар; 2) эрийдиган жисм (метол)лар; 3) олтингугуртли ёнувчи жисмлар; 4) тузлар.

Абу Али ибн Синонинг инсон танасида пайдо бўладиган касалликларни келтириб чиқарувчи омиллардан бири сув, ер ва ҳавода мўтадилликнинг бузилиши билан боғлиқлиги, яшаш жойларнинг тор ҳам озода бўлмаслиги, юқумли (Мохов, кўтир, чечак, вабо иситмаси, йиринг, тошма каби) касалликларнинг тез тарқалиши учун қулай шароит яратишига доир ўғитлари бугунги кунда ҳам алоҳида қимматга эгадир; касалликлар аҳоли зич жойлашган жойларда, шамол ва бошқалар орқали юқади.

“Агар ҳавода чанг ва губор, бўлмаганда эди, инсон минг йил умр кўрган бўлар эди”, - деган машҳур ибора орқали аллома инсонларни яшил табиатни муҳофаза қилишга, уни асраб-аввайлашга ундаган.

Олимнинг фикрича, инсон табиатдан моддий ҳаёт манбаларинигина ўзлаштириб олмасдан, балки руҳий қувват ҳам олади. Шунингдек, у айрим касалликларни даволашда табиий манбалардан, хусусан, қум, тупроқ, сув, ўсимликлардан фойдаланиш ҳақида қимматли маълумотлар беради.

Ибн Синонинг фалсафий ва табиий-илмий қарашлари унинг жаҳонга машҳур асари “Кито баш-шифо”, яъни даволаш китобида баён этилган. Бу асарда олимнинг материя, фазо, вақт, шакл, ҳаракат, борлиқ ҳақида фалсафий тушунчалари, шунингдек,

математика, кимё, ботаника, зоология, астрономия, психология фанларига оид фикрлари баён этилган.

Ибн Синонинг турли табиий жараёнларнинг пайдо бўлиши ва давомий диалектик ривожланиши хақидаги фикрлар геология илмининг тараққиётига катта таъсир қилган.

Ибн Сино - ўзининг “Донишнома” номли ижтимоий-фалсафий асарида табиатга меҳр-мурувватли бўлган ёшларни тарбиялаш хақида фикр юритган.

Амир Темур (1336-1405).

Сохибқирон Амир Темур турли соҳаларда бўлгани каби табиатга муносабат борасида ҳам ўзининг қатъий позициясига эга бўлганлиги тарихий манбаларда қайд этилади. Аммо Темурнинг табиат бойликларини авайлаш, уни кўпайтириш тўғрисидаги ғамхўрлиги сохибқирон ташабуси ва саъи ҳаракати эвазига Самарқанд яқинида барпо этилган ўн тўртта боғ мисолида намоён бўлади. Боғи Шамол, Боғи Беҳишт, Боғи Давлатбоғ, Боғи Зогон, Боғи Чинор, Боғи Дилкушо, Боғи Булду, Боғи Нақши Жахон, Боғи Баланд, Боғи Ноу, Боғи Жахоннома, Боғи амирзода Шохрух, Боғи Майдон каби боғлар тарихини ўрганиш уларнинг дехқончилик, илм-фан, эстетик ва фалсафий билимларнинг натижаси сифатида яратилганлигини кўрсатади. Мазкур боғларнинг таърифи узок юртларга ёйилган. Улар тўғрисидаги маълумотлар испан қиролининг Самарқанддаги элчиси Луи Гонзалес де Клавихоннинг машхур эсталикларида баён этилганлиги туфайли Европага ҳам тарқалгандир.

Амир Темур умр бўйи ободончилик ишлари билан банд бўлган. Қадами етган жойларда боғ-бўстонлар, қалъа-қасрлар, йўллар, гўзал гўшалар барпо этган.

Темурнинг дилида гўзаллик ва бунёдкорликка, илм-фан, маданият-маърифатга меҳр-мухаббат кучли бўлган. Бунга унинг даврида яратган санъат ва меъморий обидалар далилдир. Бунга жаҳонгирнинг “Қай бир жойдан бир ғишт олсам, ўрнига ўн ғишт қўйдирдим, бир дарахт кестирсам, ўрнига ўнта кўчат эктирдим”, - деган сўзлар далилдир.

“Кимки бирон саҳрони обод қилса, ёки кориз курса ё бирон боғ кўқартирса, ёхуд бирон хароб бўлиб ётган ерни обод қилса, биринчи йил ундан ҳеч нарса олманглар”, - деб уқтиради у. Бу эса, сохибқироннинг ободончилик ишларини ривожлантиришга

каратилган ўткир сиёсатидан дарак беради. Албатта, оғир ва савобли ишни амалга оширган инсон ўзининг машаққатли меҳнати эвазига муайян моддий ва маънавий рағбатга эҳтиёж сезади. Бу эҳтиёжнинг кондирилиши эса, унинг қилган меҳнатига жамият томонидан билдирилган миннатдорчилик каби қабул қилинади. Инсон табиатини яхши ўрганган йўлбошчи сифатида Амир Темур меҳнат эвазига рағбатлантиришнинг ўзига хос усулларини қонун йўли билан мустахкамлашга эътибор берган. Амир Темурнинг табиатга нисбатан меҳр-мухаббати ҳақидаги қуйидаги қизиқарли ҳикоя эътиборга моликдир:

“Шом сари юриш олдидан Қорабоғда чодир тикиб, узоқ туриб қолдик. Харбу зарб машқларини пухталомоқ учун қўшин ичинда бўлиб, очиқ ҳавода тунадик. Кўп вақт ўтказиб, сафар олдидан чодирга қайтсам, ажиб манзаранинг гувоҳи бўлдик. Бизнинг йўғимиздан чодир туйнугидан икки кабутар тушиб, жуфту халоллик қилмишлар, улар бизнинг хос ўриндиққа хас-хашакла ин қуриб, бири тухум босиб ётур эди.

Тангри таоллонинг бу беозор жониворларга ҳалал етказмаслик учун чодирни ўзга қилдик. Эртаси куни сафарга жўнар аввалида тўрт нафар навкарни мулозим бирла қолдирдик. Уларга тайин этдикким:

- Тангри таолонинг беозор қушлари тухум очиб, полопонлари учирма бўлгунча, шу ерда бўлурсиз. Полопонлар учиб чикқач, чодирни йигиб, ортимиздан етиб боргайсиз...

Шом сафарига отландик. Жониворлар борасида тузган тадбиримиз Тангри таолога хуш ёқиб, тўғимизни хилпиратди.”

Улуғбек (1394-1449).

Мухаммад Тарағай Улуғбек Самарқанд шаҳрида туғилган. У коинот илми соҳасидаги ижодий ишларини «Зижи жадиди Қўрағоний» («янги астрономия жадваллари») китобида баён қилди.

Табиатшунослик фани узоқ ўтмишга эга ва жамият ҳамда материя, олам тараққиёти билан боглиқ барча фанлар билан узвийдир.

Хусусан Ўрта Осиё табиатшунослиги жаҳон илми таркибида ўз ўрни ва тамойилларига эгадир. Наинки унинг қонуниятлари жаҳон табиий фанлари илмий салоҳиятига методологик асос сифатида бириктирилиш даражасидадир.

Табиатнинг узок кечаси, мазмунли бугуни ва порлок эртаси шу фанининг ривожини, унинг ёшлар онгига нечоғлик синдирилиши ўз моҳиятига кўра мураккаб жараёнлардир. Зеро, унинг асосида «Табиатни асраш» деган шиор ётади.

Алишер Навоий (1441-1501).

Бу юк ўзбек шоири Алишер Навоий ўзининг мумтоз бадий асарларида инсон ва табиат ўртасидаги муносабатлар масаласига кенг ўрин ажратган. Чунончи, “Хамса” асарига киритилган “Саббаи сайёр” дostonидаги етакчи мавзу ва гоьлардан бири инсоннинг табиатга муносабати масаласидир. Асарда баён этилишича, бош кахрамон шох Бахромнинг овга бўлган ишкибозлиги шу кадар кучаядики, дoston сўнггида ўз лашкари билан сонсиз хайвонларни қиргин қилади. Табиат эса, бу адолатсизлиги учун ундан аёвсиз ўч олади. Кучли зилзила рўй бериб, шох Бахром, ёри Дилором ва унинг лашкарларини ер ютади. Ушбу воқеани ифода этар экан, Алишер Навоий одамларни табиатга нисбатан оқилона муносабатда бўлишга, унинг бойликларидан ўринли фойдаланишга ундайди.

А.Навоийнинг инсон табиати, тафаккур ва ҳиссиёти, озодалик, хушхулклилик ва ниҳоят, тўғри овқатланиш тартибининг саломатликка таъсири хақидаги фикрлари бадий асарларида чуқур талкин этилган.

Захириддин Мухаммад Бобур (1483-1530).

Захириддин Мухаммад Бобур 1483 йили Фарғона хоқими Умаршайх оиласида дунёга келди. У Амир Темур оиласидан бўлиб, отаси вафотидан (1494) кейин 12 ёшида подшо этиб тайинланди. Бобур фақатгина подшоҳ бўлибгина қолмай у ўз даврининг етук олимларидан бири эди. Унинг «Бобурнома» асари табиатшуносликни ривожланишида ахамияти катта.

«Бобурнома» Ўрта Осиё, Афғонистон, Хиндистон мамлакатлари табиий географик жойланиш хақидаги ўсимликлар ва хайвонот дунёси хақидаги беографик асар ҳамдир. У асарда Бобур ҳар бир жойнинг характерли хусусиятлари ва у ерда тарқалган хайвонлар хақида қимматли маълумотларни баён этган.

Хулоса тариқасида шуни таъкидлаш жоизки, табиат оламининг тарихига асос солган мутафаккирларимизнинг табиатшунослик фанининг ривожланишида хизматлари бекиёсдир.

Асарда қовун, бугдой, ўрик, беҳи, анор, шафтоли, олча, ёнғоқ, нок ва тутларнинг бир неча навлари мавжудлигини ва хосиятини,

шифобахшлиги баён этилади. Бобур чорвачилик ва хунармандчиликка катта эътибор берган.

“Бобурнома”да Афғон халқининг асаларичилик билан қадимдан шуғулланганлиги ва асал билан савдо қилинганлиги баён этилган.

Бобур гуллар, мевали, манзарали дарахтларни кўпайтириш ва тарқатишга эътибор билан ёндошган.

“Бобурнома”да турли соҳага оид билимлар камраб олинган бўлиб, унда ҳайвонот ва наботат оламига оид маълумотларга кенг ўрин берилган.

Заҳириддин Мухаммад Бобурнинг Ватанга бўлган муҳаббати замирида айнан шу юрт табиатига нисбатан чексиз эҳтиром, ҳурмат туйғулари мавжуддир. Алломанинг “Бобурнома” асари фақатгина тарихий, адабий манба бўлибгина қолмасдан, балки географик, ўлкашунослик, этнографик асар ҳам саналади. Асарда Мовороуннаҳр табиати, ҳайвонот ва ўсимлик олами ҳақида бой маълумотлар мажмуасидир. «Бобурнома»да Амир Темур ташаббуси билан Самарқанд яқинида барпо этилган боғлар ҳақида қимматли маълумотлар мавжуд. Хусусан, «Самарқанд шаҳрида икки боғ солибдур, бириким йирокдур. Боғи бўлдирур , ёвқроғи боғи Дилқашдир. Андин Феруза дарвозасигача хиёбон қилиб, икки тарафига терак ёғочларини эктурубтур» каби битиклар муаллифнинг ободончилик ишларига алоҳида ҳайрихоҳлик билан ёндошганлигидан дарак беради.

Асарда қишлоқ ва шаҳарларнинг иқлими, тупроғи, суви, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси борасида батафсил тўхталиб ўтилган.

Абу Тохирхўжа.

XIX асрда яшаб ижод этган. Абу Тохирхўжа томонидан яратилган “Самарқанд” асарида самарқанд шаҳрининг хавоси, ернинг тузилиши, географик ҳолати, шаҳар теварагидаги тоғлар, булоқлар, ариқ ва дарёлар тўғрисида сўз юритилган. Шаҳар атрофида мавжуд бўлган тоғлар хусусида сўз юритар экан, Абу Тохирхўжа қуйидагиларни қайд этади: “Жануб томонидаги тоғлар жуда обод бўлиб, унда дарахтлар кўп ўсади. Мевалардан олма, писта, олу, ёнғок Ушбу тоғларда кўпдир. Ўсимликлардан, олма, ривоч (ровоч), гарафш, ябруж, пиёзи ансул (ансур), гурдиё ва эгир учрайди.

Хайвонлардан, дунгиз (тўнгиз), айик, бўри, тулки, товушқон, жайра ва шоғол (шоқол) бор.

Ов кушларидан какки дарий (каклик), булдурук - кора багир, кабки (хилол) ушбу тоғда кўпдир.

Бунда маъдан ва кон нарсаларининг борлиги белгили эмас. Лекин Ушбу тоғнинг кунботарида олтин ва кумуш билан шуваганга ўхшаш ярқирайдиган бир тош бор. Ундан ҳеч нима ажратиб олиб бўлмас. Уни чақалоқ тошнинг жинсидан дейдилар. Бу тоғнинг ажойибидан бир булоқ бордирким, суви қиш вақтида жуда қайноқ бўлиб, саратон ойида бошдан оёқ музлайди.

Кунчиқар томонидаги тоғ ҳам ободдир. Жанубий тоғ билан ғарбий тоғ ораларидан Зарафшон дарёси оқиб чиқади. ...Кунчиқар тоғнинг устида, (унинг) ўрта белида, Искандар қўли деб аталган бир қўл бор.

Зарафшон дарёсининг бир манбаи Ушбу қўл бўлиб, тевараги бир тоғдир. Кунчиқар тоғида бир кийик, бугун (гавзан – тоғ сивири), ҳар бири юз кийикни овлайдиган йиртқич хайвон кўпдир”.

Ўзбекистоннинг бой табиати, хайвонот дунёси ва ўсимликлар олами ҳақидаги Ушбу маълумотлар ҳам тарихий, ҳам жуғрофий, ҳам экология нуқтаи назаридан аҳамиятга моликдир. Шубҳасиз, уқувчиларда табиатга муҳаббатни тарбиялашда, уларда табиий бойликдан оқилона фойдаланиш каби туйғу, кўникма ва малакаларни ҳосил қилишда ўлка табиатини ўрганиш муҳим аҳамият касб этади.

Зеро, ўз ўлкаси табиатини ўрганмай, унинг объектлари хусусида маълумотларга эга бўлмай туриб, экологик фаолиятни ташкил этиш мумкин эмас. Муайян ҳудудда мавжуд бўлган тупроқ, сув, ўсимлик ва хайвонларининг ушбу регион экотизимини ташкил этишдаги ўрни, аҳамиятини тўғри баҳолай билиш лозим. Шу боисда Абу Тохирхўжанинг “Самарқанд” асари тарихий-бадиий, шу билан бирга экологик қимматга эга.

Сайид Муҳаммад Хасрат.

- Сув оққанда тозаланиб пишган каби, одам ҳам сафарда пишади.
- Ёз ёмғири – илон билан чаён, ёзнинг ёмғиридан қўрқ.
- Қишнинг кировидан, жавзодаги ёмғирдан илон ёгса – яхши.
- Тоғ ҳавоси – дард давоси.

- Тоза хаво – дардга даво.
- Қуёш кирмаган уйга табиб киради.
- Қуёш нури – даво дури.
- Чилла суви – тилла суви. Чил ботмон узум берар.
- Софликда сувдан ҳам софрок нарса йўк, аммо узок турса, сув сасиб кетар.
- Юрган дарё, ўтирган буйра.
- Кам ҳаракат одамнинг умри бебаракат.
- Сафар килган одам чиройга етра.

Ҳайвонлар ҳақида: Ер шарида тахминан 1,5 млн. турдаги ҳайвонот яшайди.

Ҳайвонлар 90-100 кг хашак еб, 1кг гўшт ҳосил бўлади.

Францияда қурбақадан тайёрланган таом энг ноёб таом ҳисобланади. Бу мамлакатда қурбақа эркин ҳолда табиатда учрамайди. Улар махсус фермаларда кўпайтирилади..

Кўшлар ҳақида: Бизда тустовуқ, бедана, бургут, каклик, кабилар қамайиб кетган.

Бойўгли “ёмонлик келтирувчи қуш” деб қириб ташланган. Бир бойўгли бир мавсумда 1000 тагача сичқон ейди, натижада 1 тонна бугдой нобуд бўлишдан сақлаб қолинади.

Кўпчилик илонни кўрса ўлдиради, ваҳоланки илон энг фойдали жонивор ҳисобланади.

Мутафаккирларимиз атроф-муҳит, инсон, ҳайвонот ва ўсимликлар дунёси ҳақида кенг билимга эга бўлиб, уни тарғиб этганлар. Ўрта осийлик машҳур алломалар болаларга ёшлигидан бошлаб атроф-муҳитни ифлослантирмаслик, оловни эҳтиёт қилиш, ҳайвонларни ўлдирмаслик, ниҳолларни синдирмаслик, қуш уяларини бузмасликни ўргатиш лозимлигини уқтирганлар.

Атроф-муҳит билан бирга уйгун ҳолда яшаб, табиат қонуниятларидан амалиётда унумли фойдаланилганлар. Масалан, халқимиз ҳар вақт бошини Жануб ёки Шарқ томонга қўйиб ётади. Киши бошини жануб томонга қўйиб ётса, ернинг магнит майдониға мослашиб, бош мия дам олади.

Киши бошини Шарқ томонга қўйиб ётса, ер айланиши билан инсон танасидаги қон айланиш мослашиб, юрак дам олади. Фақат ўликларнинг бошини Шимол томонга қаратиб қўйилади ва кўмилади.

Табиат гўзалликларидан баҳра олиш, уни севиш атроф-мухит муҳофазасини ташкил борасидаги муҳим омиллардан бири саналади. Ўрта Осиё мутафаккирлари ўз асарларида табиат гўзалларини мадҳ этишга эътиборини қаратган ҳамда инсонларни табиат гўзалликларини қадрлашга ундаганлар.

Саволлар:

1. Ўрта Осиёда табиат фанлари ривожланиши нечанчи асрда бошланди?
2. Табиатшунослик фанларини ривожлантиришга хисса қўшган буюк мутафаккир-олимлар қандай асарлар ёзганлар?
3. Ўрта Осиёлик мутафаккир олимлар тарихини ўрганиш қачондан бошланди?

Табиатшунослик методикасида асосий муаммолар ривожланишининг қисқача тарихи.

Методика тарихи ўқитувчилар ва методикалар ҳозирги авлоднинг ўтмишдошлари иш олиб борган муаммолар доираси билан таништиради.

«Энг муҳим нарса, асосий тарихий боғланишни унутмасликдир, ҳар бир масалага тарихдаги маълум ҳодиса қандай пайдо бўлганлиги бу ҳодиса ўз ривожланишида қандай асосий босқичлардан ўтганлиги нуқтаи назаридан қараб, бу нарсаларнинг ана шу ривожланиши нуқтаи назаридан ҳозир қандай бўлиб қолганига қарашдир.»¹

Тарихни билиш хатоларнинг, маълум бўлган кашфиётлар такрорланишининг олдини олади. Бизнинг замонамиз учун энг зарур ҳисобланган методик муаммоларни ҳал қилиш ва тадқиқ этишда ўтмишнинг қимматли ютуқларидан фойдаланишга имкон беради.

Табиат ўқитиш методикасининг тарихи унинг муайян даражада ҳал қиладиган асосий муаммоларини; таълимнинг мазмуни, ўқитиш методлари ва уларни тарбияловчи таъсири ҳар доим бўлган. Муайян предметнинг мактабда жорий этилиши; унинг ҳажми мафкуравий (идеологик) йўналиши давлат томонидан белгиланади, бу нарса кўпинча уларнинг ижодий ташаббусига

¹ Мутафаккирлар экологик тарбия ҳақида. Тошкент-2003 й.

боглиқ эди. Ўқув материалининг мазмунига табиатшунослик фанининг ҳолати таъсир кўрсатарди. Ватанамиз табиат методикаси қарийиб икки юз йиллик тарихга эга.

Уни вужудга келтиришда кўплаб биологик олимлар, методистлар ва ўқитувчилар катнашишган, турли ижтимоий шароитларда яратилган кўплаб методик қўлланмалар ва дарсликлар уларга манбусдир.

Табиат ўқитиш методикасининг ривожланиши тарихи икки асосий: революциягача бўлган давр - подшо давлати – капиталистик – иқтисодий, синфий жамият ва социалистик синфсиз жамият шароитидаги даврларга бўлинади.

VIII-аср Қадимги рус мактабларида табиат ҳақида бирор предмет ўқитилмасди. Бутхона китобларини ўқишга, ёзувга ва бутхона кўшиги айтишга ўргатиларди. XVIII аср охирида рус мактабларида табиатни ўқитиш жорий этилди.

Табиат бойликларидан фойдаланиш ва экономикани ривожлантиришда мамлакатга саводли кишилар керак эди ва шу боисдан Екатирина II ҳукумати халқ билим юртлари («асосий 5 йиллик ва «кичик»-2 йиллик») ҳамда ўқитувчилар семинарияси (1783) очишга мажбур бўлди. Халқ билим юртларида ва ўқитувчи семинариясида биринчи марта табиёт ўқитила бошлади. Табиатдан дарслик тузиш, билим юртида ўқитиш ва ўқитувчи семинариясида лекция ўқиш учун академик Василий Фёдорович Зуев (1754-1794) жалб қилинган эди.

1786 йилда унинг фамилияси кўрсатмаган ҳолда икки китобдан иборат «Россия империясининг халқ билим юртлари учун нашр қилинган табиат тарихининг баёни», «Нагертание естественной истории, изданное для народах училих Российской империи» номли дарслиги босилиб чиқди. Рус табиат ўқитиш методикасининг тарихи шу йилдан бошланган деса бўлади.

В.Ф. Зуев дарсликда табиатни ўқитишнинг қуйидаги изчиллигини белгилайди: Қазилмалар олами (ўлик табиат), ўсимликлар олами (ботаника), ҳайвонот олами (зоология). В.Ф.Зуев ўзининг дарслиги билан табиат ўқув предметида асос солди. Дарсликда айрим ўсимлик ва ҳайвонларнинг таърифи, уларнинг биологияси, шунингдек, унинг одам томонидан фойдаланиши ёритилади. Ўсимликларнинг «хужайра» тузулиши тўғрисида ҳам эслатиб ўтилади. Дарсликда кўп фактик маълумотлар берилган (148

хил ўсимлик 157 хил умуртқали ҳайвонлар таърифланган), аммо у оддий тилда ёзилгани туфайли осон ўқилади. Ўрганиш объектларини танлашда ва ўқув материални баён этишда автор ўша вақтда ҳуқум сурган систематикага амал қилмади, балки биринчи навбатда одам учун аҳамиятли ўсимлик ва ҳайвонларга жозибали таъриф беради.

Дарсликларнинг ўқитувчиларга мўлжалланган кириш қисмида муаллиф ўқитиш методикасига оид бир қатор масалаларни ҳал қилиб беради, унинг қўлёзма методик кўрсатмалари ҳам шу масалаларга бағишланган. У дарсни суҳбат тарзида, кўргазмали куролларни намойиш (демонстрация) қилиш билан ўтказишни тавсия этган: «Бирор нарса ҳақида муҳокама юритилганда ўқитувчи унинг ўзини табиий В.Ф.Зуев дарсликнинг иккинчи қисмига илова сифатида «Табиат тарихига оид шакллар» дейилган атласни нашр эттиради. Катталиги дарсликнинг бир бети (19x14 см) га тенг келадиган ҳар бир варақда 2 тадан 5 тагача ҳайвон (жами 193 сурат) тасвир этилган. Бу таблицалар дарс вақтида ўқувчиларга тарқатилар эди.

Дарсликнинг минериаллар ва ўсимликлар тасвир этилган биринчи қисмида таблицалар бўлмаган, чунки В.Ф.Зуев ўқувчилар объектларини табиий ҳолда кўришлари керак, деб ҳисоблаган. В.Ф.Зуев табиат ҳақидаги фанга мухаббат ҳамда маориф ва халқнинг фойдаси учун ишлашга истакни тарбияловчи материалларни танлайди.

Буюк рус олимларининг олий ўқув юртларидагина эмас, балки ўрта мактабни ҳам ривожлантиришга таъсир кўрсатиши ҳақидаги ажойиб анъана академик В.Ф.Зуевдан бошланган эди.

«Табиат тарихи»ни ўқитишга оид амалий масалаларни ҳал қилиш билан бир қаторда В.Ф.Зуев методикасининг гоят муҳим масалаларини фан ва ўқув предмети, илмийлик изчиллик ва мазмуннинг системаси, унинг содда тилда баён қилиниши, табиий ва тасвирий кўрказмалиликнинг ўрни, ўқувчилар билимининг онгли, табиий-тарихий таълимнинг амалий роли каби муаммоларни ҳал қилишга киришди.

Шундай қилиб, XVIII асрнинг охирида академик Василий Фёдорович Зуев рус табиат ўқитиш методикасининг бошлаб берди ва ҳақиқатан ҳам унинг асосчиси ҳисобланади.

XIX аср. Табиат тарихини ривожланишида Рус табиатшунос олимлари ўзларининг ҳар қандай ижтимоий-иқтисодий қийинчиликлар бўлиб турган мамлакатда халқ учун таълим-тарбияни муҳим эканлигини сезиб бефарқ қараб тура олмадилар. Ўқитувчилар семинарияси ўрнида Педагогика институт барпо қилинади, унда В.Ф.Зуевнинг шоғирди А.М.Теряев унинг ишини давом эттиради. У ўз устозининг барча гоёларидан кўргазмали қуроллар қўлланишнинг зарурлигини ўзлаштириб олган бўлиб, уларнинг мактабда тарқалишига сабаб бўлди. Табиатшунослик фанининг ривожланишида К.Линнейнинг «Табиат системаси» ҳаммага кенг машҳур бўлган эди. Александр I ҳукумати гимназияларда табиат ўқитилишини зарур деб топди ва 1809 йили В.Ф.Зуевнинг дарслиги А.М.Теряевнинг «Ботаника фалсафасининг бошлангич асослари» Россия империяси гимназияларида фойдаланиш учун деган дарсликлари, И.И.Мартиновнинг «Уч ботаника», номли дарслиги бу дарсликлар олимнинг асарларидан компиляция қилинган (терма асар) бўлиб, методика жиҳатдан ўйлаб чиқилмаган китоб бўлиб, ўқувчилар учун жуда қийинчилик қилар эди.

XIX асрнинг I-чи ярмида нашр қилинган дарсликлар учун уларда фаннинг ўқувчиларнинг ёш хусусиятларига монанд қилиб қайта ишланмаган ҳолда баён қилиниши характерлидир.

Ўқувчилар дарслик текстини уйларда ёдлаб келишарди ва ўқитувчи айнан шуни сўрарди.

Россияда табиат ўқитишнинг ривожланишига таълим министрликларининг олимлар дарслиklarини етарли даражада баҳоланмаганликлари сабаб бўлди.

60 йилларга келиб ижтимоий фикрларни тугилиши, табиат объектларнинг бевосита кузатиш улар ўртасидаги мунособатларни англаб олиш билан боғланган табиат ҳодисаларини объектив (реалликда) борлиқда тушунтиришни авлодда тарбиялаш муаммоларини табиат фанига қизиқиш рус жамиятининг илгор кишилари ўртасида кенг тарқалди.

Шунинг учун ҳам Чарльз Дарвиннинг «Турларнинг келиб чиқиши» китобининг пайдо бўлиши, Д.И. Писарев, М.А. Антонович ва К.А. Тимирязевларнинг 1861 йилдан бошлаб ёзган мақолаларида дарвинизм кенг қўламда оммалашди. Шу йилларда К.Д. Ушинский «Одам тарбиясининг энг қудратли агентларидан бири» табиат

тўғрисида ва «бола ақлини мантиқликка ўргатишнинг энг қулай» йўли сифатида табiiй тарихни ўрганиш тўғрисида ёзган эди.¹

Доимо кишиларнинг бундай қарашлари педагогик фикрнинг ривожланишига катта таъсир қилди. Табиат ўқитишнинг мазмуни ва методларини ўзгартириш хатиёжи аниқ сезилиб турарди. Бу даврда биринчи марта табиат воситалари билан тарбиялаш муаммолари қўйилган эди.

(1825-1902) яшаган буюк олим профессор Андрей Николаевич Бекетов табиатни ўрганишда тафаккур ва кузатувчанликни тарбиялаш ҳақида чуқур мулоҳазаларини билдирган. А.Н.Бекетов «Гимназияларда табiiй тарихни ўқитишга тафаккурнинг индуктив методини тадбик қилиш ҳақида»ги мақоласида, машғулотлар ўтказишда ўқув материалларнинг жойлашишига кузатувчанликни ҳамда мустақил фикрлашни ривожлантирилишига бўлган фикрларни айтади «хайвон ва ўсимликнинг ички ва ташқи тузилишини тушунтирмай туриб органик йўналишларни асло идрок этиб бўлмайди. Чунки энди ўқий бошлаган ўқувчига органларнинг тузилишини уларнинг вазифалари билан бирга тушунтириш анча қулайдир». Бири иккинчисини ёритиб беради. К.А.Темиряев томонидан «Ўсимликлар ҳаёти»да, сўнгра бошқа олимлар томонидан кўпгина ботаника дарсликлари амалга оширилди. А.Н.Бекетов методикасининг энг муҳимлари: Мустақил тафаккурни тарбиялаш, кузатувчанликни ривожлантирадиган мустақил ишларга раҳбарлик қилиш, мактаб предмети структурасининг морфологияси, анатомияси ва физиологиясини синтезлайдиган ўзига хос муаммоларни илгари сурди.

1804-1873 йилларда «Табиат методикаси»ни биринчи марта 40-йилларда Германияда ўқитувчи Август Любен томонидан ёзилган. Ажойиб чех педагоги Я.А.Коменский (1592-1670) каби А.Любеннинг ҳам, табиатни ўқитиш оддийдан мураккабга, маълумдан номаълумга, конкретдан мавҳумга томон, яъни индуктив йўл билан борилиши керак, деб ҳисобланади.

Ўзининг методикасида ўрганишда қуйидагиларга:

¹ Н.М. Верзилин, В.М. Корсунская «Биология ўқитишнинг умумий методикаси» Т. Ўқитувчи. 1983 йил.

Ўсимлик шакллари­нинг турли-туманлигига; ана шу хилма-хиллик негизда ётадиган бирликни билиб олишга; Ўсимлик ҳаётини билишга; Ўсимлик шакллари­нинг ҳаётини хилма-хиллигини вужудга келтирадиган моддалар ва кучларни билишга алоҳида аҳамият беришни тавсия қилади. Профессор А.Н.Бекетов Любеннинг табиат методикасини кизгин тарғиб қилди ва унинг дарслигини унга сўз боши ёзиб, таржима қилган, унда ўқитувчиларга қуйидагиларни тавсия этди; «Кимки бу китобнинг мазмунини ғижжалаб ёдлашга болаларни мажбур қилса, у болаларга ҳам, фан ва соғлом фикрга ҳам жиноят қилган бўлади. Номлар, терминлар, таъриф ва рецептларни ёдлашга мажбур қилгандан кўра, ботаникани ва умуман табиатни ўқитмаган яхшироқ».

«Табиий тарих таққослашларга асосланган бошқача айтганда, биз у ёки бу табиий ҳосиласи билан танишамиз, бунда уни бошқалари ва худди шунга ўхшашлари билан таққослаймиз холос». Аммо бу ғоят қимматли методик қоидалар, Любен дарсликлариди баён этилган предметларнинг мазмунига мутлақо зид ҳолатда эди. Уларда ёлғиз систематика бўлиб, жуда ҳам кўп ўсимликлар морфологик белгилари тасвирлаб ўтилади. (136 та ўсимлиги тасвирланган эди).

А. Любеннинг методикаси рус методист-биологлари­ни қониктирар эди. Лекин унинг хажмдорлиги ўқитувчиларга оғирлик қиларди. Мактаб ўқитувчилари табиий объектлар устиди иш олиб боришда қийналар эдилар. Ўша вақтда методика илгари вақтлардагига нисбатан беқиёс олга бир қадам силжиганда кўринар эди. Лекин «Любенчилар»нинг дарсликлари ва Любеннинг методи кўп ўтмай эътирозга дуч кела бошлаган. Қимматли методик тавсиялар мундарижага мос келмай қолди, систематика бўйича бир хил морфологик материаллар таққослаш олиб бориш ва энг муҳим бундай ўрганиш керакли биологик билимларни бермасди. Мазмун ва методлар ўртасидаги бундай зиддият яна мактаб табиат курсининг мазмунини фан ривожланишининг янги даражасига мувофиқлаштириш муаммосига қўйди.

Бу муаммони ҳал қилишда Александр Яковлевич Герднинг хизмати ҳам катта бўлди. (1841-1888) йилларда яшаб ўз асарлари туфайли табиат ўқитишнинг илмий методикасини бошлаб берди. 1886 йили «Учитель» журналида ёш ўқитувчи А.Я.Герднинг

«Тасвирий табиат фанларини ўқитиш методи тўғрисида» мақоласи чиқади. У ўқитишнинг мазмуни ҳозирги замон илмий даражасига мос тушиши ва илмий дунёқарашни тарбиялаши лозим, деб ҳисоблайди.

А.Я. Герд табиатни ўқитиш билан боғлиқ ҳолда тарбиялаш ва биринчи галда дунёқарашни тарбиялаш тўғрисида масала қуйилди. А.Я.Герд тафаккур мустақиллигини кузатувчанликни, билишга қизиқишнинг тарбиялайдиган ўқитиш методини биринчи ўринга сурди.

А.Я. Герд умумий методика курсини ёзмади, лекин унинг барча асарлари дарвинча материалистик ғояларга асосланган мактабда, уйда, экскурсияларда тирик табиат объектларини бевосита ўрганиш йўли билан дунёқарашни ва мустақил иш кўникмаларини планли равишда ривожлантирувчи қатъий методик системани тузиш учун бой материал беради.

60-йилларда табиат предметининг (А.Я. Герд асарларида) мазмуни ва унинг баён этилиши тўғрисида проблема фақат методика жиҳатдангина эмас, балки илмий жиҳатдан ҳал қилинади. Олимлар табиатни объектларини ҳодисалар билан организм тузилиши ва функциясини муҳит билан боғлаб қандай ўрганиш зарурлигини кўрсатдилар. XX аср бошида ўша проблемаларни мазмуни, методларини ва тарбиялаш янги ҳал даври бошланди. Россияда капитализм шиддат билан ривожланди. Саноат ва савдо корхоналарида хизмат қилиш учун ихтисосли кадрларга катта эҳтиёж сезилиб турарди. Математика, физика, химия, менерология, биологияни ва Европа тилларини яхши биладиган кишилар керак бўлиб қолди. 1894 йилга қонун Молия министрлигига ва сўнгра савдо ҳамда саноат министрлигига ўз ихтиёрида коммерсия билим юрти бўлишига рухсат берди ва янги мактаблар барпо қилинди. Уларнинг сони тез орада кўпайиб борди. Халқ маорифи министрлиги бошқа идораларга ва хусусий шахсларга қарашли мактаблар ишига кам аралашарди. Бу мактабларнинг ўз программалари, дарсликлари ва билим юртида ўқитишнинг илғор методлари бўларди.

XX асрнинг дастлабки ўн йиллигида ўқув предмети мазмунини танлаш ва талқин қилиш проблемалари ҳам ҳал қилина бошланди. Мазмун проблемаси дунёқарашни тарбиялаш проблемасини ўртага қўйди. Фанда физиология мувоффиқият билан

ривожланди. Экология илми юзага келди. Методист табиатшунос олимлардан Валериан Викторович Половцев (1862-1919) «ўрта мактабда ўқув предметининг вазифалари» тўғрисидаги докладида¹ «Нима учун табиатни ўқитиш керак?» дейилган савол қўйилади ва унинг куйидаги катта тарбиявий аҳамияти кўрсатиб берилди:

1. Ташки дунё ходисаларини тушуниш;
2. Ўз организмнинг йўналишларини тушуниш;
3. Психик ривожланишимизни тақазо қилувчи энг муҳим факторлар сифатида сезув органларининг ривожланиши;

4. Тафаккур методларини тартибга солиниши янада кенг ва умумий ривожланиш;

5. Ўқувчининг маънавий эhtiёжлар доирасини кенгайтириш ва шу билан бирга унинг ахлоқий шахсини ривожлантириш;

Половцев илмий (материалистик) дунёкарашни тарбиялаш масаласини ўртага қўйди. XX аср рус табиатшунос олимлари Л.С.Севрук методист олим; Б.Е.Райков (1880-1966) И.И.Полянский ва бошқа олимлар табиат фанининг ривожланишига катта хисса қўшдилар.

Методиканинг тарихига оид тадқиқотларнинг профессор Б.Е. Райков олиб борди. Унинг В.Ф. Зуев, В.В. Половцев, А.Я. Герд, А.П. Павлов, И.И. Полянскийлар тўғрисидаги, монографияси шу методика олимларининг танланган асарлари «Табиатнинг умумий методикаси» (1947). Табиатшунослик маорифининг йўллари ва методлари (1960) номли китоб ва Дарвингача бўлган рус эволюционистлари тўғрисидаги бир қатор асарлар чоп этди. Табиат методикасида сўнги йилларда назарий муаммоларга биологик тушунчаларни ривожлантириш, ўқитиш методларини аниқлаш, ўқувчиларни идрок қилиш иш жараёнида тарбиялаш муаммолари мансубдир.

Тушунчаларни ривожлантириш назариясининг асосланиши биология ўқитиш методикасида ғоят катта воқеа бўлди. Тушунчаларни ривожлантириш назарияси мактаб биология курсларидаги ўқув материалининг танланиши ва жойлаштиришига илмий замин қўйди ҳамда таълим ва тарбия методларини қайта кўриб чиқишга таъсир кўрсатди.

¹ Н.М. Верзилин, В.М. Корсунская «Биология ўқитишнинг умумий методикаси» Т-1983 йил.

Тушунчаларни ривожлантириш назарияси иккинчи муаммони, яъни методларнинг мазмунига мос келиши масаласини хал қиладиган ўзига хос калит вазифасини ушади. Бу муаммо бўйича олиб борилган тадқиқотлар методларини билимлар манбаига, ўқитувчи ва ўқувчиларнинг фаолиятинига қараб, бирликда белгилашга олиб келди².

Кўп сонли методларнинг урта-оғзаки кўргазмали ва амалий методлар группаларига бирлаштирилиши уларнинг мазмунига мослаштириш ўқувчиларнинг ўқув фаолиятини планли равишда фаоллаштириб бериш имкониятини берди.

Учинчи муаммо-биология фанини ўқитиш жараёнида тарбия бериш ҳар қайси хусусий методикада ёритиб берилди. Бунда асосан материалистик дунёқарашни ҳамда фаннинг амалиёти билан боғланишини тушунтириш, тарбиялаш кўзда тутилди.

Тарбиянинг элементи сифатида ўқувчиларнинг мустақил тафаккурини ривожлантириш махсус тадқиқотлар натижасида алоҳида ёритилган. Шундай қилиб, ўтган аср табиатшунос, биолог олимларини ўз қарашлари билан фаннинг ривожланишига салмоқли хисса қўшдилар, биология фанини ривожланишини уч асосий-элементларини мазмуни, методлари ва тарбия, кейинги йилларда, тушунчаларнинг, методларнинг ва тарбиянинг бирликда ривожланиш қонуниятлари аниқланди.

Юқорида биолог, табиатшунос олимларнинг фанда қилган илмий назарий, амалий ишлари ва бу фаннинг ривожланиши дарсликларни мактаб ўқувчилари учун мўлжалланганлиги махсус табиатшунослик ривожланишига ҳам таъсир этди.

Ақли заиф ўқувчиларга таълим-тарбия беришда табиатшунослик фанининг роли

Нуксонли болаларга таълим-тарбия бериш революциядан кейин ривожланди. 1920 йилларда бир қанча съезд конференцияларда аномал болаларни ҳимоя қилиш ва уларни текшириб таълим-тарбия бериш ҳақидаги низомлар чикди. Москвада биринчи марта 1929 йил дефектология-тадқиқот

² Н.М. Верзилин, В.М. Корсунская «Биология ўқитишнинг умумий методикаси» Т-1983 йил.

институту (ИТИ) ташкил этилди. Психофизик-камчиликка эга бўлган болаларга таълим-тарбия ва уларни меҳнат қилишга тайёрлаш бўйича дастур ва таълим синовлари олиб тарбиялаш институти очилиб 1925 йилда бу институт 2-Москва давлат университети педагогика куллийетининг дефектология бўлимига айлантирилди. Бўлажак олигофренопедагог ёрдамчи мактаб ўқитувчиларига, табиатшунослик махсус методикаси ўқитилади. Бунда ёрдамчи мактабларнинг бошланғич синфларида жонли ва жонсиз табиат ҳақида элементар билимлар берилар эди.

Ёрдамчи мактабда бошқа фанларни ривожланиши билан табиатшунослик фани ҳам ривожлана борди. Бу фан орқали заиф ўқувчиларни мустақил меҳнатга ўргатиш яъни (ботаника дарслари орқали ўсимликлар парвариш қилиш, қишлоқ хўжаликда сабзавот, меваларни йиғиндисиди катталарга ёрдам бериш орқали) зоология дарсларида ҳайвонларга бўлган муносабатлар шакллантирилди, одам ва унинг тузилиши фанини ўқитиш орқали ўз организмни тузилиши, соғлиқни сақлашдаги омиллар ҳақида тушунчаларга эга бўлиш учун ёрдамчи мактаб ўқитувчилари ўқувчилари билан коррекцион тарбиявий иш олиб борганлар.

Табиатшунос олим К.П. Ягодовский ва Я.А. Исаенко 1946 йилда ёрдамчи мактаблар учун табиатшунослик методикаси китобини нашр қилган. Олимлар ёрдамчи мактабда табиатшуносликни ўқитишда, уларни жисмоний-руҳий камчиликларини ҳисобга олган ҳолда табиат ҳақида элементар билимлар беришда оддийдан мураккабга қараб таълим бериш, ва албатта ҳар бир ҳодиса ва нарсаларни ифодалашда кўргазмаликнинг роли, ўқитиш методларидан ўқитувчилари тўғри фойдаланиши кераклиги ҳақида ёзилган методик тавсия эди.

1957 йилда Я.А. Якушев ва Е.Я. Якушева «Ёрдамчи мактабда қишлоқ хўжалик таълимни ташкил этиш» китоби ва Н.М. Верзилин, В.М. Корсунскаянинг «Биология ўқитишнинг умумий методикаси» талабалар учун дарслик сифатида нашр қилинди.

Шунингдек оммавий мактаблар учун қўлланиладиган зоология ўқитувчилари учун м. 1967 йил Яхонтов А.А., В.Г. Мазуров геология асослари, З.Н. Исаин (1955й) ботаника В.А. Догель «Зоология» м. (1975) биологик табиатшунос олимларнинг дарсликлари ёрдамчи мактабларда ўқитилар эди.

Ёрдамчи мактаб учун п.ф.н. И.Д. Карцева тахрири остида «Ёрдамчи мактабда табиатшунослик асослари ўқитиш методикаси» дастури 1977 йил Масква давлат педагогика институтининг «Олигофрепедагогика» мутахасислиги талабалари учун чиқарилди. дастурда ватандош табиатшунос олимлар В.Ф. Зуев, А. Любен, Ч. Дарвин, А.Я. Герд ва XX аср методист олимларини биология, табиатшунослик фанини ривожланишида тутган ўрни ва асарлари хақида қисқача маълумотлар берилган.

Дастурда ёрдамчи мактабда табиатшуносликни ўқитишнинг коррекцион-таълимий ва коррекцион тарбиявий вазифалари хақида катта бўлим берилган бўлиб акли заиф ўқувчиларга бошланғич синф 1-5 синфгача жонсиз табиатдан бошлаб 6-8 синфгача (ботаника ўсимликлар дунёси) зоология (ҳайвонот олами) ва «Одам тузилиши соғлиқни сақлаш» бобларигача коррекцион таълимий ва тарбиявий вазифаларни амалга ошириш бўйича методик тавсиялар берилган эди.

Саволлар.

1. Рус табиатшунослик ўқитиш методикаси қачондан бошланди?
2. Рус табиат тарихи кимларни номи билан ривожланди?
3. XIX аср табиатшунос олимлари уларни қилган ишлари?
4. XX аср бошидаги методист олимлар кимлар?

III БОБ. ЁРДАМЧИ МАКТАБДА ТАБИАТШУНОСЛИКНИ ЎҚИТИШНИНГ ТАЪЛИМИЙ АҲАМИЯТИ

Ҳар қандай фан бўйича таълим берувчи ўқитувчи ўз фактнинг устаси, чуқур билимларга бой айниқса ҳозирги замон технологияси асосида дидактик ўйинлар, орқали таълим-тарбия берсагина, талабаларни ўқувчиларни ўз фанига нисбатан кизиқишини орттиради, шу фан бўйича касб эгаси бўла олади.

Ёрдамчи мактаб ўқувчиларига табиатшунослик фанидан бериладиган таълим ўзига хос хусусиятларга эгадир. Бизга маълумки ёрдамчи мактаб турли хил континентга эга бўлган ўқувчиларни ташкил этади. Бундай ўқувчиларга таълим-тарбия берадиган ҳар бир фан ўқитувчиси, уларни дарсни тушуниш қобилияти, нутқи, идрок қилиш қобилияти тафаккурини қай даражада ривожланганлигини олдиндан билиши ва шунга асосан дарсга тайёрланиб ўқувчилар хусусиятларига қараб яқка (индивидуал) ва гуруҳли (фронтал) дарсни тушунтириши керак. Албатта ақли заифликни енгил формаси (дебил) болалар билимларини тезда ўзлаштирадилар, бундай болалар учун зерикиб қолмайдиган мураккаброк мавзу бўйича саволлар берилиши мақсадга мувофиқдир. Айрим табиатшунос ўқитувчилар яхши ўзлаштира олмайдиган (олигофрен) ақли заифликни ўрта формасидаги ўқувчилар билан, дарсни ўзида алоҳида иш олиб борадилар. Дарсда ўтирган дебил болалар тўполон қилиб ҳаммага халақит берадилар. Табиатшунослик фанидан бериладиган ҳар бир мавзулар ақли заиф ўқувчиларни психофизик камчиликларни ҳисобга олган ҳолда тузилган. Табиатшунослик фанларини ақли заиф ўқувчиларга ўқитиш орқали уларда табиатга бўлган мунособалари бошланғич синфдан то 8-синфгача ривожланиб мустақамланиб боради. Улар (биология) ўсимликлар, ҳайвонот олами (зоология) фанларидан билим олишлари билан бирга ўқитувчи ўқувчиларга ўсимликларни хилма-хиллиги ёввойи ўсимликлар, маданий ўсимликлар, уларни парвариш қилиш ва фойдаланиш каби тушунчаларни беради. Ўқувчилар уйда ўстирадиган ўсимликларни тушуниб, мактаб ховлисида ўсишини кўрадилар, уларни синфдан ташқари машгулотларда парвариш

киладилар. Айрим ўсимликларни истеъмолда қўллаш кераклиги хақида маълумотга эга бўладилар. Ўсимликларни дунёсидан ва хайвонот олами бобларидан таълим беришда акли заиф ўқувчиларни мактаб ер участкасида формаларда, кора молга қараш, боқиш, ундан фойдаланиш усуллари ва далаларда полиз экинларини боғларда меваларни териб олишга кўникма ва малакалар ҳосил қилинади. Ёрдамчи мактаб ўқувчиларига табиатшунослик дарсларида таълим бериш билан уларни юқоридаги меҳнатнинг энг оддий турларига айниқса ижтимоий фойдали меҳнатга ёрдамчи мактаб олдида турган энг асосий вазифа ҳисобланади. Акли заиф ўқувчиларга саккиз йиллик билим беришда, айниқса табиатшунослик дарсларининг роли каттадир. Дарса олган билим, кўникма ва малакаларни ўқувчилар кейинги ҳаётларида албатта қўллай оладилар.

Таълим беришда табиатшунослик ўқитувчи албатта ҳар бир дарсни кўргазма материаллар асосида олиб бориши ўқувчиларни идрок қилиш, хотира, анализ синтез қилиш қобилиятларини ривожланишига, кўргазма объект ўқувчи кўз ўнгига узоқ сақланиб қолиши кейинги мавзунини боғлаб ўргатишда асос бўлади. Шундай қилиб, табиатшунослик фанидан билим кўникма малакалари, акли заиф ўқувчиларни ҳаётда ўз ўрниларини топишда замин бўлади

ТАБИАТШУНОСЛИКНИ ЎҚИТИШНИНГ ТАРБИЯВИЙ АҲАМИЯТИ

Таълим тизмида ислохатлар ўтказиш ва педагогларни замон талабига жавоб берадиган қилиб тайёрлаш масалалари, уларни ҳалқимизнинг, аждод-авлодларимизнинг табиатга бўлган муносабатлари ижод ва бунёдкорлик ишларни, ўтган мутаффақирларнинг тарихини яхши ўрганишлари ва ёш авлодга таълим-тарбия беришда уларнинг хизматларини ўрганиш энг долзарб тарбия воситаси ҳисобланади.

Ёрдамчи мактаб ўқувчиларига табиатшунослик дарсларида уларга фаннинг мазмуни ва ўрганиш методлари бўйича ўқувчиларда миллий кадриятларни тарбиялаш, жонли ва жонсиз табиатни севиб уни ардоқлашга ўргатиш. Келажак авлодларнинг тафаккури, дунёқарашини, миллий ва умуминсоний кадриятлар асосида шакллантириб, уларнинг бунёдкорлик фаолиятини ошириш

мустақиллик пойдеворини мустаҳкамлашга ёрдам берадиган вазифаларни тарбиялаш лозим.

-Табиат инъом этган барча нарсаларни авайлашга кўпайтиришга қаратилган таълимни тарбиялаш.

-Табиатни пайдо бўлиши ва ўзгариб туришини диний йўл билан эмас, балки фан тилида тушунтириш.

-Тафаккурнинг мустақиллиги ва билимга қизиқишни ривожлантиришни, бунингсиз билимнинг онгли бўлиши ҳамда ишончни ва оқибатда дунёқарашни шакллантириш мумкин эмас.

-Яшаб турган ўлка, маҳалла мактаб атрофидаги ўсимликларни, ҳайвонларни, жонсиз табиат борлиқларини авайлаб асраш тарбиявий таъсирини ўтказиш.

-Назария билан амалиётини бирга олиб бориш ўқувчини касбга тайёрлаш.

-Ўқувчиларда меҳнат маданиятини ва билимини келажакда мустақил равишда қўллаш олиш ўқувчиларини;

-Табиат билан муносабатда бўлиш таъсирида гўзалликни ҳис қила билиш туйғуларини, шунга боғлиқ ҳолда Ватанга муҳаббатни йўғотиш кўникма ва малакаларини тарбиялаш.

Тарбия планли равишда муайян системада, билиш фаолиятига боғлиқ ҳолда, ўқув материални мазмуни ва уни дидактик фаолиятлар билан ёритилишига уни ўқитишнинг метод ва шаклларига қараб амалга оширилади. Бундай тарбияга бутун педагогик фаолиятнинг мақсадга йўналганлиги билан эришилади. Ўқитувчи табиатшунослик ўқитиш процессида ҳар томонлама тарбиянинг барча бу имкониятларидан фойдаланиш мумкин. Бунда педагогик ҳисобга олиш ва ўқувчиларни билиш фаолиятларини ҳисобга олган ҳолда билим ва тарбия оддий усулларда тушунарли қилиб ақли заиф ўқувчилар онгига етказилади.

Таълимга боғланган ҳолда тарбия ғоят мураккаб ва ўқувчиларни билиш ва ўзлаштириш фаолиятлари назарда тутиб иш кўришни талаб этади. У фақат озми-кўпми тарбиявий аҳамиятга эга бўлган ўқув материалнинг мазмуни бўйича ўқувчиларга ахборот беришдан иборат бўлиши мумкин эмас. Тарбия тарбиявий характердаги билимни эса қолдиришдангина эмас, балки билимларни ишончга айлантиришдан ҳам иборатдир. Бу ишонч оқибатида системани, дунёқарашни шакллантириш керак. Бундай тарбия ишонч ўқувчиларни, одамларни ўраб олган дунёга бўлган

мунособатда, одатларда, иш қилишда, хулқ-атворида намоён бўлади.

Тарбия дарсларда чегаралашган тарзда олиб борилади, ҳақиқатда эса тарбия фақат дарсларда эмас балки, ўқувчилар билан режа асосида олиб бориладиган ўқув ишларини барча шаклларида (экскурсияларда дарсдан ва синфдан ташқари машғулотларда) муайян системани талаб қилади.

ТАРБИЯ ЭЛЕМЕНТЛАРИНИНГ ЎЗАРО БОҒЛАНИШИ

Ўқувчиларни тарбиялаш мустақил тафаккурини ва ўраб олган дунёга тўғри мунособатда бўлишни ривожлантириш билан чамбарчас боғлиқдир;

-тафаккурни тарбиялаш-меҳнатда ва ҳаётда билишни тадбиқ қилиш билан боғлиқдир;

-меҳнат маданиятини тарбиялаш билимдан фойдаланиш ва эстетика билан боғлиқ;

-эстетик тарбия идрок қилиш ва этика билан, табиат, турмуш ва меҳнатга таъсирли мунособатда бўлиш билан боғлиқ;

-этик (ахлоқий) тарбия-дунёқараш, идрок қилиш ва коллективдаги табиатдаги, оиладиги меҳнат билан боғлиқ.

Ҳар бир элемент бир бутун барча тарбия, идрок қилиш ва ўқувчиларнинг фаолияти билан боғлиқдир. Тарбиянинг барча элементларининг бундай ўзаро боғланиши унинг мувоффақиятини таъминлайди.

Ҳар бир тарбиявий элементда ҳар қайси билим манбаидан (ўқитувчининг сўзи, техник воситалар, янги педагогик технологиядан фойдаланиш табиат ходисалари, табиат ҳайвонлари ҳақидаги эртақ китоблар)дан олинган идрокий материалларни мазмуни ҳам, идрок қилиш методи (кузатиш, тажрибанинг мустақиллик ва мураккаблик даражаси) ҳам, идрокни ташкил қилиш шакли (дарс, экскурсия, уй иши ёки дарсдан ташқари иш) ҳам роль ўйнайди. Тарбиянинг ҳар қайси элементи тушунчалар, методлар ва методик услублар системаси воситасида амалга оширилади. Ҳар қандай тарбиявий вазифанинг ўқувчилар томонидан нечоғли мустаҳкам ва онгли равишда ўзлаштирилганлигига боғлиқдир. Билимларни эгаллаш ўқувчиларнинг атроф-дунёга муносабатларининг пайдо бўлиши, айниқса ақли заиф ўқувчиларнинг теварак-атрофни табиат

ходисаларини аста-секинлик билан тасаввур қилиш ва табиатга боғланиб ишлаши характерли хусусиятларидан биридир.

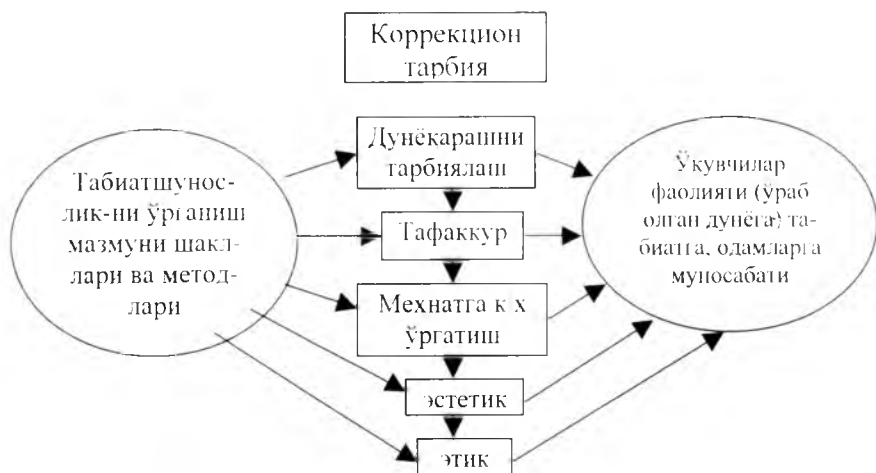
Ёрдамчи мактабда таълимнинг тарбияловчи характерида бўлиши ақли заиф болаларга билим бериш билан бирга асосий эътибор уларда шахсий сифатларини шакиллантиришга қаратилади. Ёрдамчи мактаб ўқувчилари Республикамизнинг турли жойларида кишлок хўжалик, фермаларида полиз боғ хўжалик ишларида бемалол мактабни битирганларидан сўнг мустақил ишлаб кета олишлари учун хизмат қилади ва замин тайёрлайди. Ёрдамчи мактаб табиатшунослик дарсларида ва меҳнат дарсларида меҳнатнинг энг оддий турларини эгаллашга кўникма ва малакалар хосил қилинади.

Юқоридаги тарбия элементларини ўзаро боғланишида ақли заиф ўқувчиларнинг билиш фаолияти коррекцияланади. Бу тарбияни ўқувчиларни мустақил равишда табиатга бўлган муносабатларида кўришимиз мумкин.

Дунёқарашни тарбиялаш

Ёрдамчи мактабда ўқитиладиган ҳар бир фан, ўқувчиларни маълум доирадаги элементар билим, ўқув ва кўникмалар бериш билан бирга ёш авлодни илмий дунёқарашини ҳам тарбиялайди.

Бундай дунёқараш кишиларда илмий тасаввур ва тушунчалар системасини шакллантиради, бу система кишини ўраб олган дунёга муносабати ва жамоадаги ҳамда жамиятдаги хулқ атворини белгилайди. Одамнинг фақат табиат ва жамият тўғрисидаги фан ва амалиёт асослаган билимлари изчил ва таъсирли бўлади, чунки улар диний таассуб ва иримлар, диний қараш ва ҳаракатлар билан муросасиздир. Ҳар қандай дунёқарашнинг мағзини фалсафий қараш ташкил қилади. Табиат қонуниятларини тушунтирувчи дунёқарашнинг фалсафий асоси диалектик-материализм: табиат ҳодисаларини билишнинг диалектик методи ва уларни материалистик тушунтиришдир.

I-жадвал. Табиатшуносликни ўқитишда тарбия элементларининг ўзаро боғланиш жадвали.

Табиатни идрок қилишнинг диалектик методи ва ҳар бир организмга қарама-қарини процессларнинг ўзаро таъсири натижасида абадий деб қарайди. Идрок қилишнинг диалектик методи хусусиятларига кўра мактабда табиатшунослик дарсларида ўрганиладиган тирик табиатнинг ҳар бир ходисасига бошқа ходисалар билан ажралмас боғланишда, оддийдан мураккабга, пастдан-юқорига томон, ҳаётий процессларнинг зиддиятли характерини очиб бериш билан ривожланишда ҳаракатдан деб қаралади.

Табиатшунослик ўқитувчиси ўқув материални ташлашда ва уларни ўқувчиларга содда қилиб тушунтиришда диалектик-материализмни асосий қоидаларига эътибор бериб фактлар мисоллар орқали тушунтириши керак. Ўқитувчи ёрдамчи мактаб дастури асосида билимларни бериш методларинигина эмас, балки дунёқарашни тарбиялаш системасини ташкил қилишни ҳам белгилайди. Бу билан бутун педагогик жараёнда тарбияловчи таълим принципи амалга оширилади.¹

¹ Н.М. Верзилин В.М. Корсунская «Биология ўқитишнинг умумий методикаси» Т. 1983 й.

Ақли заиф ўқувчиларга экологик таълим-тарбия беришнинг коррекцион аҳамияти

Ақли заиф ўқувчиларга жонли ва жонсиз табиат ҳақида билимлар берилар экан, албатта тирик организмларнинг яшаш шароити, уларнинг ўзи яшаб турган муҳит билан ўзаро мураккаб муносабати асосида вужудга келадиган қонуниятларни ўрганадилар.

Экология-юнонча сўз бўлиб, унинг маъноси тирик организмларнинг яшаш шароити ёки ташқи муҳит билан ўзаро муносабатини билдиради.

Ёрдамчи мактаб табиатшунослик фанини ўрганишда ақли заиф ўқувчиларга; Ўсимликлар экологияси (6 синф); Ҳайвонот олами экологияси (7 синф); бўлимларида ўсимликларни морфологик, анатомик, физиологик, экологик, огротехник хусусиятлари ва ҳайвонот оламидаги ҳайвонларни юқоридаги тушунчаларга яна қўшимча зоотехник, санитар-гигиена қоидаларига амал қилиш қонун қоидаларини ўрганишдан иборатдир.

Жонсиз табиат бўлимларини ўзлаштиришда эса тупроқ махсулдорлигини ошириш борасида менерал ўғитлардан фойдаланиш, тупроқ масулдорлигини ошириш мақсадида баъзи экинларнинг жойлашиш структурасини ўзгартириб туриш кераклигини аҳамияти ўрганилади.

Экологик таълим-тарбия ақли заиф ўқувчиларга дарс мобайнида, синфдан ташқари ишларда олиб бориш мақсадга мувофиқдир.

Экологик таълим-тарбия куйидаги асосий бўлимларни ўз ичига олади.

1. Ақли заиф ўқувчиларни табиат гўзалликларини севиш, улардан эстетик завқ олиш руҳида тарбиялаш.

2. Жонли ва жонсиз табиатнинг ривожланиш қонуниятлари, табиат билан жамият ўртасидаги мураккаб ўзаро муносабатлар шунингдек, инсон хўжалик фаолиятининг табиатга таъсири оқибатлари ҳақида билим бериш.

3. Ақли заиф ўқувчиларда экологик маданиятни тарбиялаш севиш, ундан тўғри фойдалана олишни тарбиялаш, экологик тарбия ва маданиятнинг асоси бўлиб, кишиларда табиат олдида

маъсулиятни англаш малакасини ҳосил қилади. Ватанни севиш ватанпарварлик табиатни севишдан бошланади. Бинобарин ўқувчиларда табиатга нисбатан ҳақиқий муҳаббат туйғусини ҳосил қилмай туриб, уларни ватанпарварлик руҳида тарбиялаш мумкин эмас.

Инсон табиат кучоғида бўлиши уни рухан тетиклаштириб унинг меҳнат қобилиятини ва фаолиятини оширади.

Экологик тарбия куйидаги масалаларни ўз ичига олади:

а) Кишиларга махсус экологик билим ва тарбия бериб, уларда бу соҳада муайян малака ҳосил қилиш.

б) Экологик ўзгаришларни олдиндан кўра билишни тарбиялаш.

в) Экологик маданиятни сингдириш ва тарбиялаш.

г) Кишиларни табиат «Инъомлари»дан тўғри фойдаланиш руҳида тарбиялаш.

Табиатнинг нормал ҳолати учун фуқоролик манфаатини тўла англаш-экологик таълим ва тарбиянинг ифодасидир.

Табиатни муҳофаза қилиш ва экологик тарбия масаласи педагогика ва психология масалаларининг энг муҳим таркибий қисмидир.

Ақли заиф ўқувчиларга табиат қонунларига тўла риоя этиш тўғрисида, бу соҳада Ватан халқ, давлат ва келажак авлод олдидаги бурч туйғуси ҳосил этилмаса, уларда тўла экологик онг ва тафаккур ҳосил бўлмайди.

Экологик тарбия-ахлоқий тарбиянинг ажралмас қисмидир. Кишиларда экологик онг ва тафаккурни экологик дунёқарашни ҳосил қилиш табиатни диалектик тушинишга ёрдам беради. Ҳамма босқичларда таълим—тарбиянинг талаб этилган даражада амалга ошириш учун бу вазифанинг муҳимлигини ва маъсулиятини яхши билган ёшларни тайёрлаш зарур. Бу куйидаги билимларни беришда эмалга ошади.

Экологик онг ва тафаккурга эга бўлган ҳар бир киши ўз меҳнат фаолиятида табиатга таъсир этиш қандай оқибатларга олиб келиши мумкинлигини олдиндан кўриб, онгли равишда иш тутади. Табиатнинг ривожланиш қонуниятларини билмаслик, экология билимларидан беҳабарлик гўё табиатда «ўз-ўзидан борадиган» экологик мувозанатнинг мавжудлиги, қандайдир «ёпиқ экологик тизим»нинг борлиги, табиатнинг қайтадан тикланишига

аралашмаслик тўғрисидаги тамоман зарарли фикрларнинг тугилишига сабаб бўлади.

Ўқувчиларга ҳадислардан мисоллар келтириб тарбиявий таъсир этиш мумкин.

Халқимиз қадимдан баданнинг қуввати овқат, ақлнинг қуввати – ҳикматли сўздир, деб уқтириб келган. Ҳадислар ана шундай ҳикматли сўзлар, донишмандлик дурдоналари ҳисобланади.

Ҳадис бандлари экологик таълим ва тарбияни сингдиришга катта ёрдам беради. Уларда айрим ўсимлик ва ҳайвонларнинг ҳосиятлари, озуқа занжирида тугган ўрни, шунингдек, инсон хўжалик фаолиятидаги аҳамияти каби томонлари баён этилгандир. Ҳадисларнинг айрим бандлари инсонни табиат бойликларини тежаб-тергаш ва уни муҳофаза қилишга ўргатади. Чунончи ҳадисларда қўй бок, зеро айни баракадур дейилади. Бу ерда фойдали ҳайвонларнинг популяциясини кўпайтириш ва ундан турли мақсадларда фойдаланиш мумкинлиги эътиборга олинган.

Ақли заиф ўқувчиларни экологик билимлар билан қанчалик танишлигини аниқлаш учун ўқитувчи V-VII-VIII-синф ўқувчиларига саволномалар тузиб улардаги экологик тушунчаларни аниқлаши мумкин.

- атроф муҳитни соф ҳолда сақлаб соғлом бўлишни истасангиз нима қилиш керак?

- нима учун сув ҳаёт манбаи, уни қандай пайдо бўлганлигини билишни истайсизми?

- уйда, мактабда ва корхоналарда қанча миқдорда тахминан сув сарф бўлади?

- Орол денгизи бугунги кунда қандай аҳволда?

- Сувни тежашга, ифлосланмаслигига қаерларда ёрдам берасиз?

- Ифлос сувлар тирик организмга қандай таъсир этиши мумкин?

Ақли заиф ўқувчиларда экологияга оид ҳадис саволлар уларни табиатга бўлган муносабатини тарбиялайди.

Саволлар

1. Экологик таълим нима?

2. Экологик тарбия нима?

3. Ақли заиф ўқувчиларга экологик таълим-тарбия беришнинг аҳамияти нимадан иборат?

IV БОБ. ЁРДАМЧИ МАКТАБДА ТАБИАТШУНОСЛИКНИ ЎҚИТИШНИНГ КОРРЕКЦИОН ТАЪЛИМИЙ ВА КОРРЕКЦИОН ТАРБИЯВИЙ ВАЗИФАЛАРИ

Ёрдамчи мактабда ақли заиф ўқувчиларга табиатшунослик фанини ўқитишдан мақсад, уларда кузатиладиган психофизик камчиликларни бартараф этишга, билиш фаолиятидаги –идрок, хотира, тафаккур, нутқ малакаларини ривожлантириш орқали (коррекция) тўғрилаш ишлари амалга оширилади.

Педагогик коррекция таълимий ва тарбиявий ишларни ташкил қилишда ақли заиф ўқувчиларни билиш фаолияти билан барча таълимий ишлар, малакалар, эмоционал иродавий муҳит жисмоний камчиликлар ҳам бартараф этилади. Ақли заиф ўқувчиларни гўзалликни ҳис қилиши, Ох! табиат бунча гўзал! Бу гуллар бунча чиройли! каби ҳис-ҳаяжон сўзларни айтиш, уларда гўзалликка кизикиб қарашга кўникма уйғотиш орқали амалга оширилади.

Коррекция сўзи-тузатиш, яхшилаш, тўғрилаш демакдир.

Жисмоний ва рухий тараққиётдаги камчилик, нуқсонларни педагогик усул ва чора-тадбирлар ёрдамида қисман ёки билдирмайдиган ҳолатга келтириш демакдир.

Коррекциянинг аниқ мақсади, вазифалари ва усуллари ўқувчининг индивидуал хусусиятлари ва тараққиётдаги камчиликларига қараб белгиланади. Коррекция-тузатиш масалалари махсус педагогиканинг турли соҳаларида ўрганилади. Коррекция вазифалар, айниқса, табиатшунослик, нутқ ўстириш, она-тили, ўқиш ва бошқа дарсларда амалга оширилади.

Бошланғич синф ўқувчиларига табиат ҳақидаги оддий тушунчалар жонсиз ва жонли табиат кўринишларини тушунтириш орқали, мас: Мустақиллик байрами қачон нишонланади? Сентябрь қайси фасл? Куз фаслида табиатда қандай ўзгаришлар кузатилади? Каби саводлар ўқувчиларга тушунарли содда тилда баён этилиши керак. Жавоб бера олмаган ўқувчиларга ўқитувчи об-ҳавони, кузда қандай бўлишини, дарахтлар барги сарғая бошлашини, мева ва полиз экинларини гарқ пишганлигини, далаларда ишларни қизгин бориши, пахта терими, боғ далаларда пишадиган мева ва полиз

экинларини фаркини ўқувчиларга тушунтириб сўраш. Табиат ҳақидаги билимларни уларни онгига сингдириш орқали ақли заиф ўқувчилар билим фаолияти (идрок, тасаввур, тафаккур, нутқ) коррекционланади. Ўқувчиларга бериладиган табиат ҳақидаги билимлар, содда, оддийдан мураккабга қараб бориши керак.

Бошланғич синфдан бошлаб табиатга бўлган, гўзалликни ҳис этувчи эмоционал ҳолатлар таркиб топтиради. Ўқувчилар нутки теварак-атроф билан таништириш орқали ривожлантирилади. Дастлаб ўқувчиларга табиатшунослик фани нимани ўргатишини, табиат деб нимага айтилиши, сув, ер осмон, фойдали қазилмалар табиат эканлиги ҳақида оддий сўзлар орқали тушунчалар билан тушунтириш, бу тушунтиришлар ҳар доим янги мавзулар билан боғлаб қайта такрорлаш орқалигина ўқувчилар хотирасида қолади. Ақли заиф ўқувчилар хотираси, идроки билиш фаолияти инерт-ўзгарувчан, мустаҳкам эмас, шунинг учун улар янги ўрганган мавзунини тезда эсдан чиқарадилар. Ўқитувчи бу қийинчиликларни доимо ҳисобга олиши ўқувчи учун қийин, мавҳум сўзларни, саволларни бермаслиги керак. Қандай нарсалар тирик табиатни ва қандай нарсалар жонсиз табиатни ташкил қилишини, табиат инсон ҳаёти учун қандай аҳамиятга эга эканлиги ҳақида тасаввур ҳосил қилиш ва ўрганиш малакаларини ҳосил қилдирилади. Дарсда ўқувчиларга табиат ҳақида унинг жонли ва жонсиз табиатга бўлиниши ҳақида бир бутун дастлабки тасаввурлар ҳосил қилинади.

Ақли заиф ўқувчиларга табиат ҳақидаги билимларни бериш фақат кўргазма материаллар асосида бўлади. Бундай билимлар ўқувчиларни мактаб атрофидаги табиатга ташкилий чиқиш, ўз кўзлари билан табиатни кузатиш, ундаги ўзгаришлар моҳиятини ўрганиш кабиларни ўқитувчи ташаббуси орқали амалга оширилади.

а) Табиат, унинг тарбиявий қисмлари: тирик ва жонсиз табиат ҳақида суҳбат ўтказиш.

б) Табиатнинг ва уни муҳофаза қилишнинг кишилар ҳаёти учун аҳамияти ҳақида суҳбат ўтказиши ва ҳокозалар ҳақида гапириб сўнгра, ўқувчилардан сўраши керак.

Ўқувчиларнинг нутки, тафаккури, идрок қилиш қобилиятларини ривожлантириш мақсадида ўқитувчи табиатшунослик дарсини табиатда, мактаб участкасида, паркда, далада, боғда ўтказиши мақсадга мувофиқдир.

Чунки ақли заиф ўқувчилар бир шароитда (мас. синфда ўрганган табиат ҳақидаги билимларни) иккинчи шароитда сўралганда, олдин олган билимларни таққослаб тушунтириб бера олмайдилар. Уларда тез эздан чиқиш ҳолатлари учраб туради. Шунинг учун табиатшунослик ўқитувчи дарсни турли жойларда ўтказиб, турмуш шароити билан боғлаши зарурдир.

Ўқитувчи табиатни кузатиш орқали болалар эътиборини теварак-атрофдаги табиат предметларига қаратади, уларнинг номларини айтиш, бу предметларни қайсилари жонсиз табиатга, қайсилари тирик табиатга киришини бирма-бир айтиб, сўнгра ўқувчилардан сўралади. Ўқувчиларни табиатшуносликка доир аниқ таърифлар беришга ўргатиладиган дастлабки ишлар ана шундай бошланади, табиатшуносликка оид аниқ таърифлар эса ўқувчиларда табиат ҳақида тушунчалар ҳосил қилишга ёрдам беради.

Бундан ташқари, тирик ва жонсиз табиат предметларни группаларга ажратиш кичик ёшдаги ўқувчиларнинг табиат объектларини классификациялай олишга малака ҳосил қилинади. Шундан сўнг ўқитувчи ўқувчиларга тирик ва жонсиз табиат предметлари ўзаро чамбарчас боғланганлигини, бир-бирига боғлиқ эканлигини, ўсимликлар сувсиз, қуёш иссиғисиз ва нурсиз яшай олмаслигини тушунтириб беради. Ҳайвонлар ва ўсимликлар, сув, ҳаво, қуёш, ҳарорати бўлмаса яшай олмайди. Демак, тирик ва жонсиз табиат предметлари бир бутунликни-табиатни ташкил этади, деган тушунча.

Бўлажак олигофренопедагог ақли заиф ўқувчилар билан табиатшунослик дарсида коррекцион тўғирлаш ишларини олиб бориш учун ҳар бир табиатшунослик дарсларида ўтиладиган мавзу асосида ўқитиш методи ва методик усул, услубиётлардан тўғри фойдаланиш керак. Дарс самарадорлигини ошириш ўқувчиларни эса сақлаб қолиш қобилиятларини тўғирлаш мақсадида дидактикага асос солиши, замонавий янги педагогик технологиялардан фойдаланиш ақли заиф ўқувчиларни табиатга, дарсга бўлган қизиқишини ортиради. Ақли заиф ўқувчиларига бериладиган саволлар аниқ, кўрган, эшитган объект бўйича ёки шу объектни кўрсата туриб яна савол бериб унинг идроки тафаккури аниқланади ва барча билиш фаолиятларини коррекциялаш ишлари олиб борилади.

Топшириқ ва саволлар

1. Коррекция нима? Қачон ва қандай йўллар орқали амалга оширилади?

2. Коррекцион ишларни яхши йўлга қўйиш учун қандай вазифаларни амалга ошириш мумкин?

Ёрдамчи мактабда табиатшуносликни ўқитишнинг вазифалари:

1. Жонли ва жонсиз табиат, яъни сув, ҳаво, фойдали қазилмалар, тупроқ, шунингдек, ўсимликлар, ҳайвонлар ва одам организмнинг тузилиши ҳамда ҳаёти ҳақидаги билимларни ўқувчиларга етказиш.

2. Табиат ҳодисалари (ёмгир, қор, шамол, фасллар, ўсимликлар) ҳақидаги тушунчаларни ўқувчилар онгида ҳосил қилиш.

3. Табиатга нисбатан эҳтиёткорона муносабатда бўлиш, табиатни севиш уни ардоқлаш, парвариш қилиш каби ахлоқий-ўғзалликни ҳис қила олиш ҳислатларини тарбиялаш.

4. Ўқувчиларни тирик табиат бурчагида боқилаётган ҳайвон ва ўсимликларни парвариш қилиш каби меҳнатни энг оддий турларини бажаришда дастлабки малакаларни ҳосил қилиш.

5. Соғлиқни сақлаш ва мустаҳкамлаш ҳақида тушунчалар ҳосил қилиш.

6. Уй, яшаш, жой табиат-экологияси ҳақидаги билимларни тушунтиришдан иборат.

Ёрдамчи мактабда табиатшунослик предметини ўқитиш, ақли заиф ўқувчиларнинг ақлий қобилиятларини ривожлантиришга қаратилмоғи лозим. Тирик ва жонсиз табиат билан таништириш жараёнида ўқувчиларда кузатувчанлик, нутқ ва фикрлаш қобилиятларини ривожлантириш, уларни сабаб-оқибат муносабатлар ва ўзаро боғлиқликни белгилашнинг энг оддий усулларини ўргатиш лозим. Ҳар бир предмет бўйича ўтилаётган мавзулар, машгулотлар ўтиш учун тегишли жиҳозларга, кўргазмали қуролларга эга бўлиши керак. Ўқув машгулотлари махсус жиҳозланган табиатшунослик хоналарида олиб борилиши керак. Юқоридаги вазифаларни ҳал этиш дарсда, дарсдан ташқари

иншларда амалга оширилади. Шу тарика акли заиф ўқувчиларни келажакда касб танлаб, иншлашларига замин тайёрланади.

V БОБ. ЁРДАМЧИ МАКТАБ ТАБИАТШУНОСЛИК КУРСИНИНГ МАЗМУНИ, ТАМОЙИЛИ ВА ТИЗИМИ

Ўқув материалининг системалилиги ва изчиллиги

Ҳозирги замон табиатшунослигини ўқитиш методикасида ўқувчиларга бериладиган янги таълим мазмуни дарсда янги-педагогик технологиядан фойдаланган ҳолда дарс ўтишдир. Истиклол яратган имкониятлар туфайли таълим-тарбия тизимини тубдан ислох қилиш, давр талабларига мос келадиган ўқув дастурлари, дарсликлар яратиш узлуксиз таълим тизимини ишлаб чиқиш шу куннинг муҳим вазифаларидандир. Ақли заиф ўқувчилар ёрдамчи мактаб табиатшунослик фанларини ўзлаштиришдаги билим, кўникма, малакаларни эгаллашларида янгича ўқитиш усуллари, янги педагогик технологияни устувор методларини қўллаш, дидактик усуллардан фойдаланиш таълим самарадорлигини оширади. Ҳар бир фан ўз мазмунига эга бўлганлиги каби ёрдамчи мактабда табиатшуносликни ўқитишда дастлабки табиат ҳақидаги билимлар ўқиш дарсларида, она тили, расм дарсларида, теварак-атроф билан таништириш «нутк ўстириш» жонли ва жонсиз табиат билан таништириш орқали ўқувчиларни идрок қилиш, нутк ўстириш, тафаккурни ривожлантириш каби табиат ҳақидаги билим кўникма ва малакаларни ҳосил қилиш вазифалари амалга оширилади.

Табиатшунослик фани, биология, олигофренопедагогика, махсус педагогика, география, нутк ўстириш фанлари билан боғлиқдир. Ақли заиф ўқувчиларни бошланғич синфларда олган билимлари юқори синфларда кенгая боради. Бошланғич синфдан бошлаб табиат ҳақидаги билимларни эгаллашлари натижасида ақли заиф ўқувчилар билиш фаолиятидаги психик фаолиятлар: нутк, идрок, тасаввур, тафаккур, таққослаш каби камчиликлар тўғриланади (коррекцияланади). Табиатшунослик фани ўз таркибига қуйидаги бир нечта бўлимларни олади.

-Жонсиз табиат 5-синф; (34 соат)

- Ўсимликлар (ботаника) 6-синф; (58 соат)
- Ҳайвонлар (зоология) 7-синф; (68 соат)
- Одам (человек) 8-синф; (68 соат).

Мазкур дастур асосида тузилган ўқув методик қўлланмада ҳар бир бўлимни моҳияти системали маълум изчилликда фанларни жойлашуви кўрсатилган. Жонсиз табиат тўғрисидаги бошлангич билимлар асосида VI-синфда ўтиладиган ўсимликлар (ботаника) дастури, дарслиги тузилади; Ҳайвонларни ўрганишдан олдин, ўсимликларни ўрганишда яъни ҳайвонлар ҳаётининг кўп жихатдан, ўсимликларга боғлиқлиги, ўқувчилар учун ҳайвон организмнинг ҳаётий жараёнларини, айниқса ҳайвонларнинг ҳулқ-атворини тушуниш ўсимликлар ҳаётига нисбатан қийин эканлиги назарда тутилади. 7-синфда ҳайвонларни ўрганилиши ўқувчиларни ундан кейинги 8-синфда ўтиладиган одам анатомияси физиологияси ва соғлиқни сақлаш ва ҳаётий фаолиятларни меҳнат ва ижтимоий муҳитга боғлиқ ҳолда сифатан ўзига хослигини таққослаш йўли билан яхшироқ ўзлаштириб олишига ёрдам беради. Бошқа предметлар каби табиатшунослик предмети учун ҳам материални; фактлар; тушунчалар қонунларни танлаб олиниши билан фарқ қилинади. Ёрдамчи мактаб табиатшунослик фанининг мазмуни материалнинг илмийлиги ва уни ўқувчилар учун тушунарли бўлишининг бирлиги билан белгиланади. Мактаб табиатшунослик фанининг мазмуни шу тарихий даврдаги фаннинг ривожланиши даражасига мос келишини кўзда тутати. Шунингдек бериладиган табиатшунослик бўйича билимлар ақли заиф ўқувчиларни билиш фаолиятига мос равишда унга ўзлаштира оладиган қилиб тузилгандир.

Мустақилликгача бўлган даврда дефектолог талабаларга ва ёрдамчи мактаб ўқувчиларига собиқ Россияда чиқарилган адабиётлардан фойдаланар эди. Ундаги ва фандаги табиатшунос олимларни Россия ўлкалари табиати ҳақида ўсимлик, ҳайвонлари, жонсиз табиати ҳақидаги билимларни ўқувчилар ўрганар эдилар. Бу билимлар улар учун мавҳум тушунарсиз бўлар эди. Мас. Уй ҳайвонлар, ўсимликларда айниқса айрим ҳайвонлари, ўсимликлар номини билишга мажбур қилинар эди.

Мустақиллик шарофати ва истиқлол яратган имкониятлар туфайли таълим-тарбия тизимини тубдан ислох қилиш, давр талабига мос келадиган ўқув дастурлари, дарсликлар яратиш,

узлуксиз таълим тизимини ишлаб чиқиш шу куннинг муҳим вазифаларидандир. Ҳозир биз тафаккурга, фикр мусобақасига эҳтиёж ҳар қачонгидан ҳам кучайган бир даврда яшамокдамиз. Бинобарин ёшлар онги ва тафаккурида кескин бурилиш яшаш орқали мамлакат интеллектуал салоҳиятини янада юксалтириш миллий тикланиш ғоясини изчиллик билан амалга ошириш каби мураккаб вазифаларни бажариш, инсонлар онгида йиллар давомида шаклланган фикрлашни, тушунчани тезгина ўзгартириш осон иш эмас. Бунинг учун Республикамиздаги таълим-тарбия тизимига алоҳида эътибор қаратилиши таълимни ҳақиқий тўла, равшан ва мустаҳкам, талаба ва ўқувчиларга тушунарли ва бу тушунчаларни таълимнинг турли усул ва услубиятлари орқали улар онгига етказиш, янги замонавий педагогик технологиялардан фойдаланган ҳолда дарс ўтиш, дарсликлар, ўқувчи учун тушунарли система асосида тузилган бўлишини, таъминлаш зарур.

Ёрдамчи мактаб ўқувчиларига ўтиладиган табиатшунослик дари оммавий мактаб табиатшунослик фанини ўқитишдан ўзининг вазифалари жиҳатдан фарқ қилади. Ёрдамчи мактабда таълим 8 йиллик бўлиб, асосан ақли заиф ўқувчиларни табиатшуносликдан бериладиган билимларни ўзлаштира олиш қобилиятларига қараб оммавий мактаб табиатшунослик предметларидан соддалаштириб олинган. Ёрдамчи мактаб табиатшунослигига доир илмий ахборотлардан мактаб предмети учун таълим-тарбияга оид энг қимматли ўқув материални танлаб олинади. Бунда предметнинг методикада белгиланган типик организмларнинг тузилишлари ва функцияларини организм муҳитнинг табиий ходисаларнинг сабаблари ва ўсимликларнинг ривожланишини, ҳайвон ва одам организмни ўзаро боғланишларини синтез қилувчи шакл структурасини, уларнинг ҳаёти, ривожланиши фойдали томонларини тушунтиришлари кўзда тутилган, табиатшунослик фани турли соҳаларнинг қисқартирилган баёни эмас, балки уларнинг методик жиҳатдан танланган системага солинган ва қайта ишланган элементларидан биридир.

Табиатшунослик курсининг изчиллиги ақли заиф ўқувчиларнинг ёши, билиш фаолияти, материални ўзлаштириш қобилиятига қараб ўқув материалининг тушунарли, содда бўлиши ва мазмунидаги зарур боғлиқлик билан белгиланади.

V-VIII синфдаги табиатшунослик бўлимларини ўрганишдан олдин I-IV синфгача «Нутқ ўстириш», «Предмет дарси», «Теварак атроф билан таништириш» орқали сув, хаво, мавсумий ўзгаришлар, кишилар меҳнати, табиат ходисалари каби тушунчалар бериб, табиат ҳақида оддий тушунчаларга эга бўлган малакалар ҳосил қилинади. Бу билимлар синфдан-синфга ўтганда V-синфда «жонсиз табиат», VI-синфда ўсимликлар, VII-синфда хайвонлар, VIII-синфда одам курсларини ўрганишда мураккаблашиб, кенгайиб боради.

Табиатшунослик дарсларида материални онгли ўзлаштириш, уларнинг ёши, фикрлаш доирасига қараб ўқув материалнинг тушунарли бўлиши мазмунидаги зарур боғлиқлик билан белгиланади. Табиат ҳақидаги билимларни ўзлаштиришда ақли заиф ўқувчилар бир қатор қийинчиликларга дуч келадилар. Бу қийинчиликлар: ўқув материалнинг тушунарли бўлиши учун ҳар бир ўқувчи билан яққа (индивидуал) ёндашиш таълимнинг барча босқичларида мас. уй вазифасини бажариш; янги мавзунини мустаҳкамлашда, савол-жавобда, мушаккил вазифаларни бажаришда, мунтазам равишда олиб борилади. (ёрдамчи мактаб табиатшунослик ўқитувчиси ақли заиф ўқувчини билиш фаолиятида янги мавзу бўйича элементар тушунча ҳосил қила олиши керак). Ёрдамчи мактабларнинг синфларида таълим-тарбия олувчилар юқорида айтиб ўтилгандек, тайёргарлик даражаси бир хил бўлмаган, ўзлаштириши турлича, ҳам паст бўлган ўқувчилардан ташкил топган. Ўқитувчи анъанавий ташкил этилган таълим шароитида ҳаммага бир хилда вазифа, баробар билим бера олмайди. Шунинг учун дарс якунида уй вазифа, топшириқлар, ўртача даражадаги ўрта ўзлаштирувчи, паст ўзлаштирувчи, паст даражали ўзлаштирувчиларга мос равишда олиб боришга мажбур бўлади. Ақли заиф бола дастлаб мактабга келганда нутқи ҳам камбағал бўлади. 2-3 та сўзларни зўрға гапира олади холос, уларни бошлангич синфларда нутқи табиат билан таништириш орқалигина зўрға ривожланади. Дебил болаларда нисбатан бир оз ривожланган бўлади. Табиатшунослик дарсларида дефференциялашган ёндашиш ўқувчиларнинг умумий гуруҳларга оид хусусиятларига (уларнинг ўзлаштира олиш хусусиятига) дастур материални ўзлаштириш савиясига, ўртача ва паст гуруҳларга шартли равишда бўлишни, яъни синфда дефференциялашни мўлжаллайди.

Шу хусусиятларга асосланган холда ўқитувчи хар бир гуруҳ учун махсус вазифалар танлайди. Ишнинг бундай тизимини таълимий тарбиявий томони жуда муҳим аҳамиятга эга. Ўқув материални бўлиб ўзлаштирувчи ўқувчилар ўз билимига караб топширик олганлари туфайли, юкори баҳо олиш имкониятига эга бўладилар, бундай вазифалар уларнинг ўқиш фаолиятига ижобий таъсир кўрсатиб, янада ўқишга қизиқиш хиссини уйғотади.

Дефференциялашган ёндашиш бир томондан ўқитувчининг мақсадга мувофиқ, ишлаши учун зарур бўлса, иккинчи томондан хар бир ўқувчининг билиш имкониятларидан оптимал равишда фойдаланиш ва уларни ривожлантириш учун зарур. Таълимда интеграция (бирлашиш) барча материалларни умумлаштириш, акли заиф ўқувчиларни таълимда қийинчилик туғдираётган масалалар хақида ечимни топиш ва амалиётга тадбиқ қилиш масалалари ўрганилади. Бу ўринда ўқитиш методларидан ўринли фойдаланиш мақсадга мувофиқдир.

Саволлар.

1. Ёрдамчи мактаб табиатшунослик ўқитиш курсининг мазмуни нимадан иборат?
2. Табиатшунослик курси қандай изчилликда жойлашган?
3. Дефференциялашган таълим қандай олиб борилади?

Таянч тушунчалар.

- 1.Технология-санъат, маҳорат.
- 2.Коррекция-тузатиш, тўғирлаш.
- 3.Дефференция-ажратиш, бўлиш.
- 4.Интеграция-бирлашиш.

VI-БОБ. ТАБИАТШУНОСЛИКНИ ЎҚИТИШ УСУЛЛАРИ

Услуглар тўғрисида тушунча ва уларнинг классификацияси.

Таълим усуллари оммавий мактаб учун ҳам, ёрдамчи мактаблар учун ҳам умумий ҳисобланади.

Лекин, қўлланилиши жихатдан ақли заиф ўқувчиларни таълим олиш жараёни ўзига хос хусусиятга эга бўлганлиги сабабли, таълим услублари ҳам оммавий мактаб услубларидан бир оз фарқ қилади. Чунки ақли заиф ўқувчиларни билиш фаолиятлари (нутқ, тафаккур, идрок, хотира) ривожланишдан орқада бўлганлиги сабабли таълим услубларидан кенг фойдаланилади.

Ўқув предмети мазмунининг ҳажмини белгилаш ва дарс учун материал танлаш билан бир қаторда мактаб таълимида ўқитиш услублари катта аҳамиятга эга.

Мазмуни ва ўқувчиларнинг билиш фаолиятига мувофиқ тарзда танланган услублар билим сифатининг юқори бўлишини таъминлайди.

Бундай услублар ўқувчиларнинг ривожланишига, билимни пухта онгли бўлишига ёрдам беради ва тарбиявий таъсир кўрсатади.

«Услуг ўзининг умумий маъносида- мақсадга эришиш усулидир, маълум тарзда тартибга солинган фаолиятдир».

Дарсда ўқитувчи турли таълим услубларидан фойдаланади, ўқитиш услубларини танлаш, бир қатор омиллар, ёрдамчи мактабнинг ҳозирги босқичдаги тараққиёти, ўқув фани, ўрганиладиган материалнинг мазмуни, ўқувчиларнинг ёши ва уларнинг ривожланиш хусусиятлари, ҳамда уларнинг ўқув материални эгаллашга тайёргарлик даражасига боғлиқ бўлади. Услуг танлаш ва уни қўллаш хусусияти фақат дарсдаги ўқув материалининг мақсадига эмас, балки мазмунига қараб ҳам аниқланади.

Таълимга тааллуқли ҳолда методнинг таърифи мантиқан ўқитиш процессида ўқитувчи фаолияти билан ўқувчилар фаолиятининг бирлигини эътироф қилишдан келиб чиқиш, яъни ўқитувчи ва ўқувчи фаолиятини ифодалаши мумкин.

Ўқитиш услуби-ўқитувчининг билимлар бериш усули ва айна пайтда уларни ўқувчилар томинидан ўзлаштирилиб олиш усулидир.

Услубнинг бу таърифи унинг икки бир бирига боғлиқ томонлари берувчи, таъсир қилувчи-ўқитувчи, қабул қилувчи ўзлаштирувчи ўқувчиларни ифодалайди.

Дарсда ўқитувчи турли таълим услубларидан фойдаланади. Ўқитиш услубларини танлаш бир қатор омиллар: Ёрдамчи мактабнинг ҳозирги босқичдаги тараққиёти, ўқув фани, ўрганиладиган мавзунини мазмунини ўқувчиларнинг ёши, билиш фаолиятини қай даражада ривожланганлиги ва ўқув материални эгаллашга тайёргарлик даражасига боғлиқ бўлади.

Услубларни танлаш ва уни қўллаш хусусияти фақат дарсдаги ўқув материалининг мақсадига эмас, балки мазмунига қараб ҳам аниқланади. Шунга қараб оғзаки услублар кўпроқ гуманитар фан дарсларида, амалий услублар эса меҳнат, расм, чизмачилик дарсларида қўлланилади.

Ўқитиш услубларини тўғри танлаш ва дарс жараёнида уни қўллаш ақли заиф ўқувчиларни муайян касб-хунар эгаллашларига, айниқса табиатшунослик дарсларининг синфдан, дарсдан ташқари ишларида уларни қишлоқ хўжалик ишларида, боғ ва фермаларда ишлаб кета олишига замин тайёрлайди. Дарсда эса меҳнат қила олиш қобилиятларига кўникма ва малакалар ҳосил қилинади. Ўқитиш услубларини танлашда ёрдамчи мактаб таълимининг мақсади ўқувчилар нуқсонларини тузатиш томон йўналганлиги, ўқувчиларни муайян касб-хунар эгаллашга тайёрлаш ҳамда ижтимоий мослашиш вазифасига қаратилади.

Билим манбаи ўқув материалининг мазмуни билан белгиланади, у таълим процессида етакчи ҳисобланади. Табиатшуносликни ўқитиш амалиётида ҳар хил ўқитиш услублари қарор топган. Ушбу муҳим белгиларга қараб ўқитиш методларини группалаштириш мумкин

1. *Ўқувчиларни билим оладиган манбалари.*
2. *Ўқитувчи фаолиятини характери.*
3. *Ўқитиш процессида ўқувчилар фаолиятини характери.*

Бу уч белги ўргатиш ва ўрганишни бир бутун процесси сифатида тушунишдан келиб чиқади, бунда ўқитувчининг

(Ўргатувчининг) ва ўқувчининг (Ўрганувчининг) фаолиятлари ўзаро боғланган ва тақазо қилинган, билим манбалари эса ҳам ўқитувчининг ҳам ўқувчининг фаолияти билан ўзаро боғланишда бўлади. Шунинг учун ҳам бу уччала метод ўқитишда ҳам асос бўла олади. Билим манбалари ўқитувчи ва ўқувчилар фаолиятини бирлиги бўйича оддий ва қулайдир, у ўқув материални мазмунини хусусиятига қараб ўрганилаётган материалга мос кўргазмالي курулларни кўрсатиш билан билим беради. Услугларни муҳим белгиларидан бири, ўқитувчи ўқувчиларга сўзлар воситасида заруриятга қараб ўрганилаётган материалга мос кўргазмالي курулларни кўрсатиш билан янги технология асосида дарс ўтилса, ақли заиф ўқувчиларни билиш фаолиятлари, дарсга бўлган кизиқишлари ортади. Ўқитувчи материалга мос тарзда кўргазмالي материалларни танлайди ва тушунтиради. Бунда ўқувчиларнинг янги билим олишлари учун асосий манба сўз ҳисобланади ҳикоя, тушунтириш, лекция, сухбат, ўқувчиларнинг фаолияти кўпроқ эшитиш, фикрлаш ва кейинги жавобларда ифодаланади. Бошқа методлар группаларини қўлланилиши ўқитувчининг нарса ва ходисаларни кўрсатиши, (деманстрация) намойиш қилиши ақли заиф ўқувчиларга билим беришда асосий манба ҳисобланади. Ўқувчининг сўзи эса бошқачароқ аҳамиятли касб этади.

Бунда ўқитувчи ўқувчилар кузатишининг бориши ва мантиқий тафаккурини йўналтиради, уларнинг қабул қилишини қай даражада эканлигини аниқлайди.

Ўқувчилар фактларини кузатиб, фикрлаб, хулосалар чиқарадилар. Янги билимлар баъзан эса янги ўқувлар масалан: ўқитувчи намойиш қилган тажрибани мустақил қўйиш, микрорепортаж тайёрлаш ва шунга ўхшашлар бўйича ўқувлар оладилар. Гарчи бутун билиш процессида ўқитувчининг сўзи раҳбарлик кўрсатса ҳам, бунда ўқувчилар ҳосил қиладиган билимларнинг асосий манбаи ўқитувчининг сўзи эмас балки **кузатиш** ҳисобланади. Кузатиш ақли заиф ўқувчиларни билим олишида айниқса табиатшунослик фанларини ўзлаштиришда билиш фаолияти коррекцияланади. Ўқувчилар фаолияти намойиш қилинаётган объект ёки тажрибаларни кўриб қабул қилишга қаратилган бўлади. Жавобларида ўқувчилар нимани кузатганликларини гапириб берадилар. Баъзан тажрибада ўсимлик ва ҳайвонларни намойиш қиладилар, жадвалдан кўрсатадилар.

Шундай қилиб, ўқувчилар фаолиятини кузатиш ва кузатилганлар тўғрисида ҳикоя қилиш, эшитиш ва жавоб беришдан кўра анча кам намоён бўлади.

Ўқитувчи шундай методларни қўллайдики, бунда ўқувчилар амалий ишлар бажариш процессида кўпроқ билим оладилар. Улар тошширик ва вазифаларга биноан уруғ ва меванинг тузилишини, уни униб чиқишини, мактаб ўқув-тажриба участкасида экиш ва парвариш қилиш, чорва фермаларида сиғир, от, қўй ва паррандаларни парвариш қилиш, овқатлантириш ишларини бажарадилар, шу тарика янги билимлар, ўқувлар, кейинроқ эса кўникмаларни яъни автоматлашган одат тусига кирган ўқувларни ҳосил қиладилар.

Ўқувчиларни амалий фаолияти тадқиқий қуролларни (пинцет, лупа, микроскоп ва бошқаларни) ишлаб чиқариш қуролларини (курак, боғқайчи, кетмон, хаскаш ва бошқаларни) қўлланиш билан боғлиқдир.

Ўқитувчи ишнинг боришини текширади, хулосалар чиқаришга раҳбарлик қилади.

Бир қатор ҳолларда ўқитувчининг кўрсатмаси бўйича ишнинг олиб борилишига ва иш процессида билим олишга китоб (дарслик, адабиёт) мустақил билим манбаи сифатида эмас, балки билимнинг асосий манбаига-амалий ишга қўлланма бўлиб хизмат қилиш мумкин.

Ўқувчилар жавобларида бажарган ишларининг натижаларини кўрсатадилар, уни гапириб берадилар, хулосалар чиқарадилар, доскага ёзадилар, ўқитувчининг талаби билан ишни яна бир неча мартаба такрорлайдилар.

	Оғзаки	Кўрғазмали	Амалий
Билим манбаи,	Сўз	Кўрғазмали объект	Амалий иш
Ўқитувчи билим беради.	Сўз билан	Кўрсатиш билан	Жадвал билан
Ўқувчи билимни ўзлаштириб олади.	Эшитиб	Кўрсатиб	ишлаб

2-жадвал

Бир хил усуллар қўлланилганда билим берилиши сўз билан, бошқалари кўрсатиш билан ва учинчиларида амалий ишда таъминланади. Ўқувчилар эса эшитиб, кўриб (кузатиб) ва амалий иш бажариб билимларини ўзлаштирадilar. (2-жадвал)

Ҳар бир группа методларнинг кардош турларини камраб олади. Масалан: суҳбат, ҳикоя, маъруза, огзаки методларнинг ҳар хил турларидир.

Ўз навбатида натурал объект, тажриба, шунингдек тасвирий кўргазмали воситалар (диафильм, кино, жадвал)ни намоиш (демонстрация) қилиш кўргазмали методларга мансубдирлар.

Ўқувчиларнинг амалий ишлари, объектларни таниб олиш ва аниқлаш тажрибаларни кузатиш ва ўқитувчи берган саволни ҳал қилиш, амалий кўрсатиш кабилар амалий метод турларидир.

Огзаки методларда ўқувчилар ахборот берадилар, гапириб берадилар:

Кўргазмали методларда илгари қўйилган тажрибаларни намоиш қиладилар, объектларни намоиш қиладилар. Амалий методларда ўқувчилар таклиф қилинган вариантларда тажриба қилишадилар, иш натижаларини муҳокама қиладилар.

Кўп вақтларгача педагогика ва методикада ўқитиш методларининг умум қабул қилинган ягона таърифи ва уларнинг классификацияси бўлмаган. Ҳозирги кунда бу масалаларга нисбатан умумий нуқтаи назар вужудга келган. Кўпгина авторларнинг табиатшунослик фанини ўқитиш методларини классификация қилиш бўйича методларни икки гуруҳга бўлишга қаратилгандир.

1.Ўқув материални ўқитувчи томонидан баён қилиш усуллари;

2.Ўқувчиларнинг мустақил ишлаш усуллари.

Усулларнинг бўлиниши ўқитувчи фаолиятини ўқувчилар фаолиятида ажратиб қўяди, бу эса усулларни (ўқитувчи томонидан ўқув материални баён қилиш усуллари) ва актив (ўқувчиларнинг мустақил ишлаш усуллари) хилларга ажратишга олиб келади.

Усулларнинг актив ва пасив гуруҳларга бўлинишини эътироф қилиш педагогикада анча эскирган нарса деб ҳисобланади. Билим манбаларини инкор қилиш методларни мазмундан айрилишига олиб келади, айти пайтда эса мазмун усулларни

белгилайди ва уларни танлашда хал килувчи фактор бўлиб хизмат килади.

Барча ўқитиш методлари, агар улар ўқув материалининг мазмуни ва ўқувчиларнинг ёшига мувофик ҳолда қўлланилса, фаол бўлиши ва тафаккур, билим ва амалий ўқувларни ривожлантириши мумкин.

Ақли заиф ўқувчиларнинг билим фаолияти, агар ўқитувчининг фаолияти ўзлаштириш процесси ва билимини ҳисобга олишда ўхшашлик жавоб фаолиятини вужудга келтирса, яъни ўқув материалини баён қилишда қўлланилган усулларга мос келса, шундагина фаоллашиб (активлашиб) боради.

Масалан: агар ўқитувчи дарсда гулнинг тузилишини ўрганиш бўйича амалий ишлар ўтказган бўлса, билимини ҳисобга олишда эса у ўқувчиларга сўзлаб беришнинггина эмас, шунинг билан бирга гулни қисмларга ажратиш, уларнинг расмини чизишни ҳам таклиф килади. Ўқитувчи томонидан қилинган тажриба, коллекция, жадвал намойишини сўрашда ўқувчилар томонидан такрорланади.

Бу билан билим олишнинг бориши қайта тикланади.

Барча усулларнинг қўлланилиши ўқувчилар тафаккурини ривожлантириш билан боғлиқдир.

Ўқитиш процессида муайян методни қўллаш билан айна пайтда ўқитувчи ўқувчиларни маълум мантикий операцияларига ўргатади, ўқувчиларнинг дунёқарашини тарбиялайди, шахсий сифатларни (қобилият, ирода, қизиқиш) ривожлантиради, ўқишни онгли тушиниб олишга ёрдам беради.

Методларнинг ривожланиши ва боғлиқлиги

Бир методнинг ўзи ёки методнинг тури ўқув материалининг мазмуни ва ўқувчиларнинг ёшига қараб ҳар хил даражада мураккаблашиб бормайди V ва VI-VII синфлардаги суҳбат мазмуни билангина эмас балки қўлланиш услублари билан ҳам фарқ килади: синфларда ўқувчилар мустақил саволлар беришга жалб қилинадилар ўқувчиларга таклиф қилинадиган мантикий услублар мураккаблашган бўлади.

Масалан: VI синфда ўсимликлар хақидаги мавзуларни ёритишда донгдор пахтакор, боғбонлар хақидаги хикояни сўзлаб, хикоя қилиб бериш, VII синфда хайвонот олами мавзусини ўтишда

хайвонлар хакидаги хикоя, эртактарни сўзлаб бериш орқали хикоялар мавзу бўйича мураккаблашиб бораверади. Юқори синфларда амалий ишлар ўқитувчининг олдиндан берилган топшириқлари асосида топширик режаси, инструкцияси бўйича мустақил бажарилади.

Кўргазмали методларда ҳам ўқувчиларнинг материални ўрганиш процесси ва жавоб беришларида билим, мактаб синфларда кўргазмали куроллардан фойдаланишдаги мустақиллиги аста-секин ортиб боради.

Шу билан бир вақтда ўқув фаолиятида ўқувчилар мустақиллигининг ўсиб бориши билан унга бўлган ўқитувчининг раҳбарлиги ташқи томондан кам кўринади. Унинг раҳбарлиги сусайиб боради, аммо моҳияти жихатидан анча чуқур ва мураккаброқ бўлади.

Хусусан, бу назарий тафаккурни тарбиялаш, тушунчаларни ривожлантириш, муносабатларни ҳосил қилиш тўғрисидаги масалага тааллуқлидир.

Ҳар бир метод ва уларнинг бутун системаси ўқувчилар мустақиллигини ривожлантириш мақсадини кўзлайди.

Ўқувчиларнинг дарсда тушунтиришга фаол эшитиб боришига, китоб билан мустақил ишлашга, амалий ишлар бажаришга фикр юритишга ўргатади.

Назарий билимларини амалиётда ўрганишлари учун ўқитувчи чидам билан ўргатишлари ва раҳбарлик қилишлари керак.

Табиатшунослик курсларининг ўрганишда бир дарсда унинг қисмлари мазмунига қараб турли методларнинг бир нечтаси қўлланилиши мумкин. Намойиш этиш (демонстрация) амалий иш ва суҳбат билан алмашинади.

Ҳар хил методлар, улардан бири ёки бир нечтасини устунлиги билан бирга олиб борилади.

Масалан: маъруза ўз ичига суҳбат элементларини олиши, суҳбат эса кичик хикоя билан алмашилиши мумкин. Дарсда қўлланилган методларнинг бирга олиб борилиши таҳлил қилиш билан етакчи бош методни ажратиш ва қолганларни ёрдамчи методлар сифатида белгилаш мумкин.

Турли методлар ўқувчиларни, уларни тафаккури ва малакаларини кўп томонлама ривожлантиради, шунинг учун фақат

биргина метод билан чегараланиб колмасдан хар хил методларни кўллаш ўринли бўлади.

Методлар ва методик услублар

Ўқитиш амалиётида хар қандай метод услублар воситасида амалга ошади.

Методик услублар – методнинг ўқитиш давомида ўқитувчи ва ўқувчилар иши (харакати)нинг айрим томонларини ифодаловчи муайян элементдир.

Методик услубларнинг хилма-хиллиги уларни системага келтиришни талаб қилади. Улар мантикий, ташкилий ва техникавий характерда бўлиши мумкин.

3-жадвалда амалиётда анча кўп учрайдиган методик услублар келтирилган.

Шунга эътибор бериш керакки, барча методларда бир хил мантикий услублардан: белгиларни аниқлаш, ўхшашлик ва фарқига қараб объектларни солиштириш, хулосалар чиқариш умумлаштиришдан фойдаланилади.

Бундай усул тафаккурини ва уларнинг ишдаги мустақиллигини оширишда муҳим имкониятларини очиб беради.

Ташкилий услубларга – хар хил жихоз, ёрдамчи восита материаллардан фойдаланиш киради.

Қўлланиладиган методдаги методик услубларининг ўрнини тасаввур қилиш учун қуйидаги мисолларни кўриб чиқамиз; Буни ўқитувчи амалий машғулотларга тайёрланаётганида назарда тутиши керак.

Метод – амалий, унинг турини аниқлаш (масалан: ўсимлик баргларини, шаклларини аниқлаш.)

Ўқитувчи кўпгина хар хил услублардан машғулот учун анча мос келадиганларини танлаб олиш керак.

Бунда мантикий услуб барча формаларининг белгиларини аниқлаш, уларни жадвалдаги тасвирлар билан (ақли заиф ўқувчиларни билиш фаолиятига ва ўзлаштира олиш хусусиятларига қараб) ёки бир қанча баргларни турларини кўрсатиш хақикий ёки қуритилган (гербарий)ларни солиштириш.

Ташкилий услублардан, масалан: баргларни шаклини аниқлаш бўйича индивидуал (ақли заиф ўқувчиларни ўзлаштиришига қараб барглар танланиб) бир хил иш танланади.

Натижаларни кайд қилиш – ўқитувчи кўрсатмаси билан жадвалга ёзиш ёки расм чизиш, гербарий дафтарига баргларни ёпиштиришдан иборат.

Дарсада ҳар бир метод кўпгина характери жихатидан ҳар хил методик услублар воситасида намоён бўлади. Ақли заиф ўқувчиларни билиш фаолиятларини ривожлантиришни билим олишга бўлган қизиқишини ривожлантириши, меҳнат маданиятини тарбиялаш ва бошқа услубларни ажратиш мумкин.

Аммо улар ҳам методик услублари уччала гуруҳлари воситасида амалга оширилади.

Методик услубларнинг турли туманлиги, айниқса уларнинг бирга олиб борилиши ўқитувчининг ижодий ташаббуси ва педагогик маҳоратини кўрсатади.

Ҳар бир ўқитувчи янги услубларни ихтиро қилади, маълум услубларни қайта ўзгартириб боради, янада яхшироқ таълимий ва тарбиявий самарага эришиб боради.

Оғзаки методлар

Оғзаки методлар тўғрисидаги тушунча одатда уларни қўлланишида гўё ўқувчиларнинг муқаррар пассивлиги тўғрисидаги тушунча билан боғлиқдир. Сўзлаш методларини бундай сохта тушуниш шунинг натижасида келиб чиқадики, уларни қўлланилишида ўқувчиларнинг фикрлаш фаолиятига тегишли этибор берилмайди.

Оғзаки метод турларига:

сухбат,

тушунтириш,

ўқитувчи ёки ўқувчининг ҳикояси,

маъруза киради

С у х б а т саволнинг хал қилинишида ҳам ўқувчилар ва ўқитувчининг иштироки билан характерланади. Сухбатнинг мақсадга йўналганлиги сафарбар қилиб хал қилиниши керак бўлган саволлар билан аниқланади. Сухбат натижасида ўқувчилар

Ўқитувчи раҳбарлигида тегишли хулоса чиқаришлари, умумлаштиришлари керак.

Сухбат ўқувчиларга нотаниш бўлмаслиги лозим: хали ўқувчиларда бўлмаган билимларни «аниклаш» учун вақтни бекорга сарфлаш ярамайди. Сухбат яқунловчи умумлаштирувчи ва янги билимларни эскилари билан боғловчи дарсларда алоҳида аҳамиятга эга.

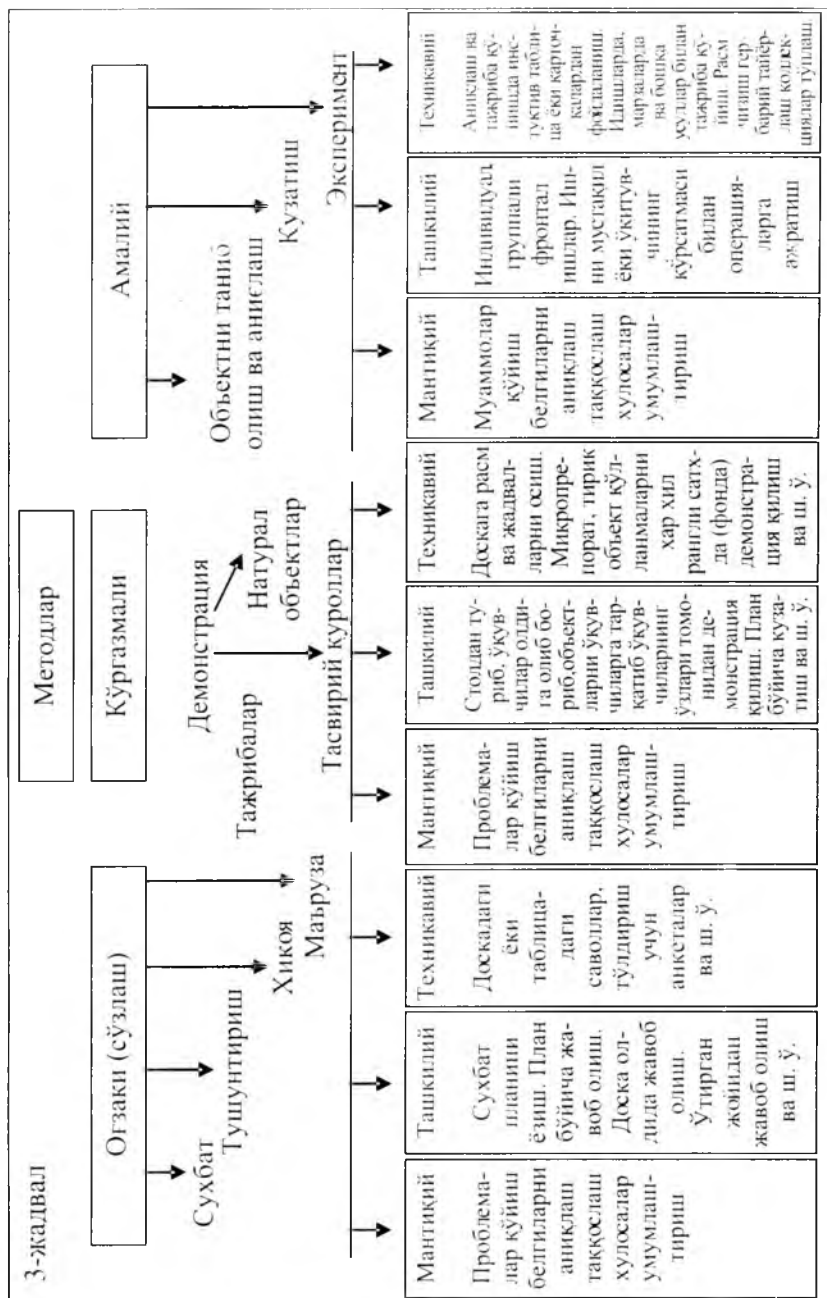
Бирмунча ўхшаш объект ва ҳодисалар ўрганилаётганда сухбатни индуктив тарзда тузиш имконияти тугилади. Бу, оқибатда йўналтирувчи саволлардан фойдаланиб, индуктив равишда ўқувчиларни катор хулоса ва умумлаштиришга олиб келади.

Ўқувчиларга бошланғич материал маълум бўлганда ёки уни тўлиқ батавсил ўрганиш имконияти бўлганда ёки маълум умумий қоидага асосан тасдиқловчи фактлар топиш маълум бўлганда сухбатни детектив тузиш мақсадга мувофиқ бўлади. Масалан гулли ўсимликларнинг биринчи оиласи ўрганилаётганда ўхшаш ва ҳар хил белгиларни солиштириш йўли билан, яъни индуктив равишда таксаномик бирликлар тўғрисида тушунча ҳосил қилинади. Келгуси оилалар сухбат ўтказиш ва амалий иш асосида индуктив тарзда ўрганилади. Аммо учинчи ва тўртинчи оилаларни детектив равишда бўлиши мумкин.

Мавзу дастлаб ўрганилаётганда сухбат кўпинча индуктив тарзда қурилади; мавзу бўйича яқунловчи сухбатлар дедуктив характер касб этади: бир ўрганилган дарсга таъриф беради, бошқалари шу қоидага тасдиқловчи ва ривожлантирувчи фактлар келтиради.

Ўқитувчининг саволлари ҳар қандай сухбатнинг асосий структура элементи ҳисобланади. Улар узвий равишда ўрганиладиган материаллардан келиб чиқиши ва ўқувчилар эътиборини энг муҳим маълумотларни ўзлаштириб олишга йўналтириши, ўқувчиларнинг олдинги тайёргарлиги ёки реал мавжуд шахсий тажрибасига таяниши керак.

Ўқувчилар билимларини адабиётга қўллашга ҳар хил масалаларни ҳал қилишга ўргатувчи саволлар бериш ғоят муҳимдир, масалан бу роль ҳақида фикр юритиш учун «Нима учун ўтказилган кўчат соялатилади?», «Хайвонларнинг қуруқликка чиқишига қандай таъсир этган?».

Ўқитувчи ўқувчиларнинг суҳбатга иштирок этиш даражасини аста секин уларга бериладиган саволларни мураккаблаштириб бориш воситасида ошириб бориш керак. Ўқитувчининг саволлари ўқувчилар билимини тобора кўпроқ мустақил ишлашга машклантириш керак. Ўсимликлар, хайвонат оламини ўқитишда ўқувчилар жавобларини аста секин мураккаблашиб боришини талаб қилувчи саволлар тахминан шундай бориши мумкин:

органлар тузилишини таъминлаш;

ҳар хил ўсимлик ва хайвонларнинг иккита орган тузилишини солиштириш;

орган (ўрик, майса, куртак ва новда, гул ва мева) тузилишига қараб солиштириш;

орган тузилишини унинг функцияси билан солиштириш;

орган функциясини муҳит билан солиштириш;

ҳар хил органларнинг функцияларини таққослаш;

организмнинг (Ўсимлик ёки хайвонларнинг) ривожланишини таърифлаш;

иккита организмнинг ривожланишини таққослаш;

экологик, марфологик ёки систематик белгиларни таққослаш;

ўсимлик ёки хайвонлар классификацияси;

муайян беоценозларда ўсимлик ёки хайвонларнинг ҳаётга мослашиши ва эволюцион қатордаги ўрнига қараб группалаш;

Тегишли муносиб саволларда жавоблар ҳам ривожланиб мураккаблашиб боради, ўқувчилар тобора мураккаброк мантиқий масалаларни ҳал қиладилар, бу эса ақлий ривожланишнинг муҳим омили ҳисобланади. Савол – жавоб билан баён қилишда ўқувчиларга ўз эътиборларини узок қаратишга тўғри келмайди, чунки мураккаб фикрлар қисмлар бўйича уларнинг ўзлаштиришини текшириб боришини баён қилинади. Аммо баён қилишнинг бу формаси билимларни бўлиб боради, ўқувчилар бир-бирига боғлаб гапиришга ўрганмайдилар.

Ҳ и к о я табиатшунослик дарсларида, агар табиат ҳаётидаги бирор ҳодиса ёки воқеа, энг катта кашфиёт тарихи олимнинг биографияси умуман кишиларнинг ўсимлик хайвонот дунёсини ўзлаштириш ва қайта тиклаш билан боғлиқ бўлган ижодий фаолияти тўғрисида гап борганда қўлланилади. Қатор ҳолларда ўқитувчининг дарсадаги ҳикояси ўзининг сюжет йўналиши ва образлилиги билан илмий бадиий асарларга яқинлашиб кетади.

Педагогикада айтилган тасвирий оғзаки кўргазмалилик худди хикояда қўлланилади.

Методларнинг ҳар бир тури каби хикоя ҳам индуктив тарзда тузилиши мумкин, бунда катор фактлардан яъни детектив тарзда умумлаштириш келиб чиқади, бунда умумий қоидалар фактлар билан тасдиқланади.

Ўқитувчининг материални айтиб бериш йўли билан баён қилишда бутун ёрқин манзара ҳосил қилиш чуқур туйгуларни уйғотади, мураккаб фикрни унинг тўла мантиқий ривожланишида тасаввур қилдириш учун ўқувчилар олдига баён қилинаётган материал мантиқига мувофиқ ҳолда кўп бўлмаган саволлар қўйилади

Баённинг бу формаси ўқувчиларни чарчатиб қўймаслик содда образли қилиб айтилиши керак.

Тушунтириш – ўқув материалининг фактлар тахлили ва хулосалари таърифланган исботлар асосига аниқ равшан баёни бўлиб, хикоядан фарқ қилади амалий иш инструктаж ҳам тушунтириш ҳисобланади

Мактаб маърузаси мактабнинг ўрта синфларидаги барча дарс давомида деярли қўланилмайди, хато VII-VIII синфлардаги барча дарс давомида материални баён қилиш билан банд бўлмай балки маъруза вақтида у ўқувчилардан сўрайди, уйга вазифа беради, уни тушунтиради.

Юқори синфларда ҳам қўлланиладиган оғзаки методларнинг хилма хил бўлиши, уларнинг ўзаро бир-бирига ўтиши мумкин: суҳбат-хикоя, суҳбат-маъруза, маъруза-суҳбат.

Метод доирасида унинг тур хилларини фарқ қилиш мумкин. Масалан: кириш, суҳбати, тушунтирувчи суҳбат, умумлаштирувчи суҳбат, хикоя сюжетли, иллюстратцияли инфорацион каби тур хилларига эга.

Хикоя ёки маърузада ўқувчилар дарснинг асосий масаласининг қўйилиши унинг бирин-кетин хал қилинувчи масалаларни ажратилишини тушунтириб олишимиз керак.

Янги материалларнинг баёнига ўқувчиларнинг тирик табиат бурчаги, мактаб участкаси, экскурсия ёзда табиатда ўқитувчининг топшириги билан олиб борилган кузатиш тажрибалари ҳақида хикояларини киритиш ғоят қимматлидир, бу эса ўз навбатида

дарсга кизиқишни оширади, ўқувчиларни, уларни дарсга кизиқиш фаолиятини оширади.

Хар қайси методдан фойдаланишда ўқитувчи ўқувчиларнинг нутқининг тўлиқ иборали гапириши, кейин маданиятига катта эътибор бериши керак. Ўқувчиларга бериладиган саволлар аста-секин мураккаблаштириб борилади. Албатта ўқувчилар қисқа, кейин анча кенг мустақил солиштириши, хулосалар чиқариш билан жавоб берадилар.

Кўргазмали методлар.

Кўргазмали методларни умум педагогик принцип-кўргазмалилик билан аралаштирмаслик керак, бу тушунчалар хар хилдир, бир-бирига ўхшаш эмас.

Кўргазмали қуролардан деярли хамма табиатшунослик дарсларида фойдаланилади, аммо бу дарсларнинг хаммаси кўргазмали методлар билан ўтказилади, деган гап эмас. Оғзаки методларда кўргазмалилик ўқитувчи сўзини тасдиқловчи иллюстрация сифатида ёки ўқитувчи хикоясининг образлигини кучайтириш учун хизмат қилади. Масалан, табиий холда кўрсатиш мумкин бўлмаган ўсимлик, кўпгина биологик ходисалар, олимларнинг биографияси, илмий кашфиётлар ва хоказолар тўғрисида хикоя қилинганда расмлар таблицалар, фотосуратлар кўрсатилади. Аммо ўқитувчининг сўзи-унинг хикояси, тушунтириши - ахборот манбаи бўлиб қолаверади

Дарс кўргазмали методлар билан ўтказилганда кўргазмали қуролларнинг роли бошқача бўлади. Худди шулар – тажрибалар, тирик объектлар, кино таблицалар – ўқувчилар учун, ўқитувчининг сўзи эмас, ахборот манбаи бўлиб хизмат қилади. Намойиш қилинаётган қўлланмаларни ўқувчилар мустақил ёки ўқитувчининг саволлари ёрдамида кузатиб, хулосаларни ўйлайдилар, умумлаштирадилар ва мулохазалар юритадилар. Кўргазмали методларда кўргазмалиликдан фойдаланишнинг ўзига хос хусусиятлари ана шундан иборатдир.

Кўргазмали методларнинг қўлланилиши ўқувчиларда тафаккурни ва фикрлаш активлигини вужудга келтирилиши ва ривожлантирилиши керак.

Тўғри қўйилган савол, кейинрок эса бутун саволлар системаси намоёиш қилинаётган объект ва тажрибаларга эътиборни жалб қилади. ўқувчиларни мақсадга йўналтирилган ҳолда ва изчиллик билан кузатиш, таккослаш, хулосалар чиқариш ва умумлаштиришга мажбур қилади.

Табиатшунослик дарсларида қўлланилган кўргазмалилик натурал (тирик табиат объектлари (ва тасвирий) таблицалар, жадваллар, муляжлар диафильм) бўлиши мумкин.

Кўргазмали методларга тажрибалар, натурал объектлар, тасвирий курулларни демонстрация қилишлар қиради.

Табиатшунослик дарсларининг кўп қисми кўргазмали методлар билан ўтказилади. Масалан, «Шакли ўзгарган барглр темасидаги дарслр хазонрезгилик туфайли сувни кам буглантиришга экологик мослашишни тўқланганлиги, мумғубори ва у билан қопланиш туфайли барг пластинкаси майдонининг қисқарганлиги тирик ўсимликларда: монстре (бразилиянинг тропик нам ўғлонлари), камелия (Жанубий Хитой), алоэ ва бошқа ўсимлик барглрини тушуниб олишлари мумкин. Ўртача хайвонлар, кўпинча қушлар ва сут эмизувчилар намоёиш қилиш учун энг қулай объект хисобланади. Улар қафас катакларда сақланади, демонстрация вақтида эса ўқувчи стол устига қўйилади.

Хайвонот олами VII синфда ёрдамчи мактаб ўқувчиларига, қушлардан сут эмизувчиларини синфда намоёиш қилиш энг қулай объект хисобланади, улар қафас катакларда сақланади, демонстрация вақтида эса ўқитувчи столи устига қўйилади.

Оғзи пахта билан беркитилган пробиркалар ичида янада кичикроқ (майдарок) хайвонлар, хашаротлар, ўргимчаклар демонстрация қилинади.

Барча синфлардаги дарсда тажрибалар намоёиш қилинади ёки уларни кўргазмалиликнинг тасвирий воситалари таблица ва расмлар ўқувчиларга ўрганилаётган объектларнинг тузилиши, шакли, ранги, уларнинг табиий ўраб олган мухит-хаётий тарзи ва шу кабилар тўғрисида тасаввурлар беради.

Кузатилиши қийин бўлган хайвонлар тўғрисида хикоя қилиб туриб, ўқитувчи уларнинг таблица, расм, экрандаги тасвирларни кўрсатибгина қолмасдан уларнинг катта кичиклиги тўғрисида ҳам тасаввур бериши керак.

Тасаввурнинг аниқ бўлиши, нарсаларда масалан: ўсимликнинг бир кунда ва ёз давомида буғлатиладиган сувнинг миқдори челақ ва бочкалар кўринишида таккослаб тасаввур хосил қилиш мумкин.

Педагогик расм чизиш, кўриш, эшитиш ва «кулнинг муқкул сезгисини» ишлашга жалб қилади. Ўқувчи бир вақтнинг ўзида ўқитувчи хикоясини эшитади, унинг қўл харакатини кузатиб боради, ўқитувчи сўзини изоҳловчи синф доскадаги расмни кўради, ўзи расмдан дафтарга нусха чизади. Иш процессига ўқувчилар бутунлай жалб қилинган бўлади.

Нарсаларни кўрсатиш, таблицаларни илиш ҳам ўқитувчининг шу ҳақда гапира бошлаши билан бир вақтда боради, бу билан тезда ўқувчилар диққати жалб қилинади.

Ўқувчиларни доскадаги расмлардан фойдаланиб, жавоб беришга систематик равишда ўргатиб бориш катта аҳамиятга эга. Айниқса коллектив бўлиб расм чизиш, жадваллар тузиш алоҳида кизиқиш уйғотади. Масалан, бир ўқувчи пояннинг кўндаланг кесими, бошқаси бўйига кесимининг расмини чизадилар, учинчиси – поя қатламларининг жойлашишини кўрсатиб, умумлаштирувчи ёзувлар ёзади.

Табиатшуносликда ўқитишда ўқув кинофильмларини намойиш қилиш катта аҳамиятга эга. Ўқув киноси бошқа кўпгина кўргазмаларга воситаларга қараганда маълум афзалликларга эга: улар ишни, харакатни, процесни кўрсата олади.

Дарсда кинофильмларни намойиш қилишга ўқувчиларни улар олдида саволлар қўйиш йўли билан тайёрлаш керак, бу саволларга улар фильмни ёки бир кесмини кўргандан кейин жавоб беришлари керак. Бундай тайёргарлик ўқувчилар диққатини тўплайди ва йўналтиради, ўқувчиларда фильмга нисбатан фикр ва кизиқиш уйғотади.

Амалий методлар. Бу методлар ўқитувчи томонидан ташкил қилинадиган ва йўналтириладиган, ўқувчилар фикрини мўлжалланган сўз, кўргазмалилик ва амалий ишнинг ўзаро мураккаб боғланишда бўлишини кўрсатади. Шунингдек, амалий методларнинг қўлланилиши ўқувчилар рецепторларининг ва эффекторларининг актив фаолияти билан боғлиқдир.

Амалий методларнинг турларига:

Табиат объектларини таниб олиш ва аниқлаш бўйича ишлар;

Ходисаларни кузатиш ва қайд қилиш;

Тажриба ўтказиш (тажриба воситасида масалаларни хал қилиш) қиради.

Амалий иш бошланиши олдидан қўйилган савол, проблема, масалаларга ўқувчилар унинг натижалари билан жавоб беришлари керак.

Ўтказилган ишнинг натижаси кўргазмали методлардаги кузатишнинг амалий методлардаги кузатишдан фарқланишни кўрсатади.

Биринчи ҳолатда ўқувчилар ўқитувчи томонидан намоиш қилинаётган таблица, тажриба ва шу қабиларни кузатадилар, иккинчи ҳолатда кузатиш билан мустақил иш бажарадилар: ўлчайдилар, ҳисоблайдилар, ўсимликни ёки унинг қисмларини қуритадилар ва х.к.з. Шундай кузатиш натижасида ўқувчилар кўрсатувчи материалларни тасаввур қиладилар.

Бундай кузатиш, шунингдек, аниқлаш ва тажриба каби дарсда, уйда, экскурсияда мактаб ўқув-тажриба участкасида ўтказиш мумкин. Буни ўқувчилар оғзаки ёки ёзма топшириқлар орқали бажарадилар.

Кузатиш – бу табиат жисмлари ва ходисаларни табиий шароитларда мақсадга йўналган ҳолда бевосита, шу ходисаларнинг боришига аралашмасдан сезгилар билан қабул қилиб олиш ёки лаборатория шароитида уни қайта тиклашдир. Кўргазмали методда ўқувчиларнинг кузатиши амалий метод сифатидаги кузатишдан тубдан фарқ қилади.

Биринчи ҳолатда ўқувчилар ўқитувчи томонидан намоиш қилинаётган таблица, тажриба ва шунга ўхшашларни кузатадилар. Иккинчи ҳолатда ўқувчилар кузатиб, иш бажарадилар, ўсимликларни ёки уларнинг қисмларини ўлчайдилар, ҳисоблайдилар, ёзадилар, расмини чизадилар, қуритадилар ва х.к.з. Бунда бундай кузатиш, аниқлаш ва эксперимент каби дарсда, уйда, экскурсияда ва мактаб участкасида ўтказиш мумкин. Бунда улар ўқувчилар томонидан ўқитувчининг бевосита раҳбарлигида оғзаки ва ёзма топшириқ бўйича сирдан мустақил равишда бажарилиши мумкин.

И. П. Павлов «Кузатиш табиат тақдим қилганларни тўплайди, тажриба эса табиатдан ўзи истаганни олади» деб ёзган эди.

Кузатишлар ўзининг бажарилиш муддатлари бўйича икки: қисқа муддатли ва узоқ муддатли группаларга бўлинади. Қисқа муддатли кузатишлар бутунлай дарс структурасига киритилади ва тарқатма материал билан бажарилади. Узоқ вақт, муддатли кузатишлар асосан дарсдан ташқари вақтда бажарилади, аммо кузатишнинг бориши ва натижалари дарсда намоёиш қилинади.

Ўқувчилар қисқа муддатли кузатишларни ўқитувчининг топшириғи билан экскурсияларда ўтказадилар (масалан, тупроқ кесмасини, табиатдаги мавсумий ўзгаришларни таърифлаш, муайян шароитда ўсаётган ўсимликларни йиғиш). Табиатда олиб бориладиган узоқ муддатли фенологик кузатишлар ва мактаб участкасидаги кузатишлар кенг қўлланилади.

Эксперимент кўпинча физиологик процесларни ўрганишда ўтказилади. Эксперимент узоқ ва қисқа муддатли бўлиши мумкин.

Ботаника дарсларда ўтказиладиган қисқа муддатли эксперимент ёки тажрибага уруғнинг таркиби, тупроқнинг физик хоссалари, баргда крахмал ҳосил бўлиши ва шунга ўхшашларни ўрганиш бўйича умум маълум бўлган ишлар мисол бўла олади. Уруғларнинг униб чиқиш шароитлари, барг орқали сув буғлантирилиши каби анча оддий тажрибаларни ўқувчилар уйда бажарадилар.

Ўқувчилар ва тирик табиат бурчагидаги оддий тажрибаларни бошлаб, эксперимент қўйишга ўрганадилар, бу билан улар мактаб ўқув тажриба участкасидаги биринчи мураккаброқ ва узоқ давом этадиган тажрибаларга тайёргарлик кўрадилар.

Хайвонлар устида олиб бориладиган узоқ муддатли тажрибалар ва кузатишлар ва уларнинг хулқ атворини ўрганиш билан боғлиқдир. Умуртқали хайвонларда муайян ҳолдаги шартли рефлексларни ҳосил қилиш бўйича ўтказиладиган тажрибалар жуда хилма хилдир. Бу ишларни ҳам дарсдан ташқари вақтда ўтказадилар, аммо натижалардан дарсда фойдаланадилар. Амалий методларнинг ҳар бир тури (фарқ қилиш ва аниқлаш бўйича ишлар, ходисаларни қайд қилувчи кузатишларни ўтказиш, тажриба қўйиш) қатор босқичларда боради.

Савол ва топшириқлар:

Дарсларга қатнашганда қуйидагиларни аниқланг:

1. Дарсда ўқитувчи қандай методлардан фойдаланган?
2. Асосий методни ажратиб кўрсатиш мумкинми?
3. Ўқитувчи оғзаки, кўргазмали ва амалий методлар воситасида ўқувчиларнинг мустақиллигини қанчалик ривожлантира олди, ўқувчиларнинг жавоби қандай?
4. Ақли заиф ўқувчиларнинг амалий иши тафаккурини ривожлантиришни билан боғланадими?
5. Дарсда қўлланилган методлар материалларнинг мазмунига мос келадики?
6. Дарсга қўлланиладиган методлар ўқувчиларнинг ривожланишига мос келадики?
7. Дарсга методларнинг қандай боғлиқликда бўлиши зарур деб ҳисоблайсиз?
8. Дарсингиз учун танланган методларнинг тўғрилигини қандай ҳисобга оласиз?
9. Табиатшунослик ўқитишнинг қайси методлари тарбиявий – коррекцион аҳамиятга эга?
(Дарслар мисолида исбот қилинг)

Таянч сўзлар:

Индуктив – хулоса чиқаришга асосланган мантиқий ҳуқум (ички)

Дедуктив – Умумийдан яқкага қараб бориш хулоса чиқариш (ташки)

Гербарий - қуритилган ўсимликлар коллекцияси.

VII-БОБ. ТАБИАТШУНОСЛИК ЎҚУВ ИШЛАРИНИНГ ТАШКИЛ ЭТИШ ШАКЛЛАРИ

Мактабда ўқувчиларга таълим-тарбия бериш ўқув ишларининг муайян шаклларида амалга оширилади.

Ўқитишнинг шакли бу тарбиявий таълим жараёнида ўқитувчи томонидан фойдаланиладиган ўқувчиларнинг ўқув-идрок қилиш фаолиятини уни ўтказилиш (синфда, табиатда ва т.к) шароитларига мувофиқ ҳолда ташкил қилинишидир.

Мактабда ўрганиладиган барча предметлар учун ўқув ишларининг асосий шакли дарсдир.

Ёрдамчи мактабларда таълим жараёнини ташкил қилишнинг индивидуал ва гуруҳли шаклларида фойдаланилади. Асосан синф дарс тизими қўлланилади. Ватандош олимларимиз «Буюк дидактика» асарида биринчи марта дарс масаласи атрофлича олиб борилган. Педагогика фанини ривожланишида бир қатор олимлар, педагоглар дарснинг турли-томондан ривожлантирдилар.

Ёрдамчи мактабларда дарс бериш усуллари ватандош рус методист-олимлари А.Н.Граборов, Г.М.Дульнев, Н.Г.Еременко ишларида очиб берилган.

Оммавий мактаблар ўқувчилари каби ёрдамчи мактабларда ҳам ўқувчилар ўзларининг ёш ва билиш фаолиятларига кўра маълум гуруҳларга бирлаштирилади ва уларга назарий ва амалий билимлар берилди.

Дарс деганда маълум фанлардан, маълум ҳажмдаги билимларнинг маълум ёшдаги ўқувчилар гуруҳига, махсус тайёргарлиги бўлган мутахасис томонидан берилишини тушунамиз. Дарснинг самарадорлигини ошириш бериладиган билимлар савиясини кўтариш, назарий билимларни ҳаёли билан боғлаб бориш, ақли заиф болалар нуқсонларини тузатиш (коррекциялаш) ва уларни ҳаётида мустақил меҳнат қила оладиган қилиб тайёрлашда ўқитувчи мутахасислар тинмай изланишлар олиб бормоқдалар. Табиатшунослик ўқитиш методикасида ўқув ишларининг кўп хилдаги шакллари қарор топган¹.

¹ М.И. Сағатов И.М. Пўлатов К.К. Мамадов, Олигофренопедагогика асослари Т. «Ўқитувчи» 1994 йил 91 бет.

Жонсиз табиат, ўсимлик, хайвон ва одам ҳаёти ҳамда табиат тараққиётининг қонуниятлари ўрганиладиган табиатшунослик бўлимларининг мазмуни бутун системасининг ўзига хослигини белгилайди.

Табиатшунослик ўқитишнинг асосий шакли-дарсларга қўшимча ҳолда мактаб амалиётида ўқитувчининг ўқувчилар билан олиб борадиган ўқув ишларининг бошқа шакллари тарихан вужудга келган.

Бошланишида мажбурий бўлмаган синфдан ташқари ва мактабдан ташқари машғулотлар ва экскурсиялар ўқитишга муқаррар компонентлар сифатида уларнинг марказдек дарсга томон тортилгани ҳолда аста-секин қўшилиб борган.

Ҳозирги вақтда методика мактаб амалиётида табиатшунослик бўйича ўқувчилар билан олиб бориладиган ўқув ишларини ташкил қилишнинг ушбу шакллари системасини қабул қиладиган: дарслар ва улар билан боғлиқ бўлган назарий экскурсиялар, уй ишлари дарсдан ташқари зарур ишлар (тирик табиат бурчагида, ўқув-тажриба участкаларида ва табиатда ва зарур бўлмаган синфдан ташқари машғулотлар индивидуал ва тўғарак шаклидаги оммавий).

Методик жиҳатдан тўғри ташкил қилинган ўқитиш жараёнида, шу ўқитишнинг барча шакллари асосий – дарс билан ўзаро боғлиқдир, улар табиат ҳақидаги тушунчаларни, дунёқарашни, тафаккурни идрокни меҳнат қилиш кўникмаларини ривожлантиради. Дарслар курс мавзулари бўйича материалнинг системали баён қилинишини таъминловчи муайян изчилликда жойлашади.

Табиатшунослик дарсларида ўқитувчи барча ўқитиш методларини; оғзаки, кўргазмали ва амалий, янги педагогик технологиядан ўқитиш услубларида фойдаланган ҳолда дарс ўқитади. У ўсимлик ва хайвонларни гербарий, муляжларини демонстрация қилади ва амалий ишлар бажариш йўли билан ўқувчиларни айрим организмларининг ташқи ҳамда ички тузилиши билан таништиради.

Аммо синфдаги дарсда ҳаётни, узоқ кузатишни талаб қилувчи ўсимлик ёки хайвонларнинг ривожланиш жараёнини, ҳар хил организмларнинг табиий шароитларда биргаликда яшашларини кўрсатиб бўлмайди. Шунинг учун ҳам табиатшунослик ўқитиш методикасида дарсларни тўлдирувчи махсус шакллар қўлланилади.

Экскурсиялар табиатдаги табиий группалашда ёки кишлок хўжалиги ишлаб чиқаришида, ёки музейларда, ўсимлик ва хайвонлар билан таништиради.

Улар ўрганилаётган тушунчалар комплексига киради ёки илгари қарор топган тушунчаларни мустахкамлайди, аниқлайди, чуқурлаштиради, умумлаштиради. Экскурсиялар дарслар билан чамбарчас боғланади: Экскурсияда кўрилган объектлар курс давомида кўп мартта эсга олинади – чунки ёрдамчи мактаб ўқувчиларини диққатининг турғучун эмаслиги ўқувчида хотиранинг заиф бўлиши яъни тезда кўрган, эшитган воқеа, нарсa, предметларни тезда эсдан чиқаради. Шунинг учун ўқитувчи ҳар доим дарсни бир-бири билан боғлаб такрорлаб савол-жавоб орқали эсга тушириб туриши керак.

Эсга тушириш орқали, илгари олинган билимларни ишлатиш ва табиатшунослик ўқувчиларни ривожлантиришга, экскурсияда йиғилган материални дарсда намойиш қилиш ўқувчида тушунчаларни мустахкамлайди.

Ёрдамчи мактаблардаги дарсга қўйиладиган асосий дидактик талаблардан бири унинг тузатиш (коррекциялаш) тарбиялашга йўналганлигидир. А.Н.Граборсв қўйидаги тузатиш тарбиялашни ҳал этишда қўйидаги вазифаларни қўяди:

1. Таълимда мумкин қадар кўпроқ сексар механизмларни жалб этиш.
2. Кузатган ҳолатларни тўғри баён этишни машқ қилиш.
3. Ўқувчиларни кузатувчанлигини ривожлантириб бориш.

Таълим жараёнида ўқувчилар ходиса ва воқеалар билан танишибгина қолмасдан, балки улар ҳақида фикрлайдилар. Бу эса ўқувчиларни табиатнинг ривожланиш қонуниятлари ҳақидаги билимларни шаклланишига олиб келади.

Ақли заиф ўқувчилар табиат ҳақидаги билимларни эгаллаш вақтида тўғри фикр юрита олсалар, таққосласалар, ҳулоса қилсалар ўз фикрларини баён этсалар, унинг тарбиявий томони янада ортади. Шунинг учун дарс материални танлаш, ҳар бир дарс учун таълим усулларини белгилаш зарурдир. Дарсдаги ўқув материалнинг ҳажми, ўқувчилар имкониятлари дастур талабларида белгиланган. Дарсдаги ўқув материали ўқувчиларнинг ёш хусусиятларига мос бўлиши керак. Табиатшунослик курсининг барча бўлимлари ақли заиф ўқувчилар билиш фаолиятини назарда тутган ҳолда халқ

таълими вазирлиги томонидан белгиланган ўқув қўлланма дарслик, дастурлар тузилади.

Ёрдамчи мактаб дарсларига қўйиладиган муҳим дидактик талаблардан бири ўқувчиларнинг индивидуал, гуруҳли фронтал ишларни тўғри қўшиб олиб боришдир.

Дарсда фронтал, гуруҳли, индивидуал ишларни қўшиб олиб бориш, ўқув машғулотларини шундай олиб боришга имкон берадики, бунда яхшироқ тайёрланган ўқувчилар вазифа бажаришда қийналмайдилар, паст ўзлаштирувчи (тайёргарлиги кам)лар эса уларга тенглашадилар.

Ўқитувчилар ҳамма кўрсатилган дидактик талабларни олдиндан ўйлаб чиқилган тузилиш билан аниқланиши, дарснинг аниқ ташкилий тузилиши зуруриятини келтириб, бу эса дарснинг тури ва мақсади, шу билан бирга унинг дидактик, психологик услубий тугалланганлигига боғлиқдир.

Дарснинг дидактик тугалланганлиги дарснинг тузилиши ва натижаларининг ўзаро мувофиқлиги билан белгиланади.

Синфда ўқувчиларнинг уй вазифасини текшириши, ўтилганларни такрорлаш асосида, янги материални ўзлаштиришга ўқувчиларни тайёрлаши катта аҳамиятга эга. Табиатшунослик дарсларида уй вазифаларини бажаришда, дарсда бажараётган мустақил вазифаларни охирига етказа олмаса, уйда бажариб келиш вазифа қилиб берилади. Масалан: уйда дафтарларига синфда ажратилган гул қисмларини, хашорат бўлақларини ёпиштирадилар ва расмларини чизиб келадилар.

Ўқитувчининг махсус топшириги билан уюштириладиган уй топшириқларининг кўриниши ўзгарган дарсдан ташқари мажбурий ишлардир. Улар ҳам топшириқлар бўйича бажарилади, лекин барча ўқувчилар билан фронтал ҳолда эмас, балки индивидуал тарзда ёки кичик гуруҳпа билан табиатшунослик кабинетида, тирик табиат бурчагида, ўқув тажриба участкасида ёки табиатда бажарилади.

Дарсдан ташқари ишлар уй ишларига қараганда мураккаброқдир. Уларни амалга ошириш учун тегишли ўсимликлар, махсус асбоблар ва бошқа жиҳозлар талаб қилинади.

Дарсдан ташқари ишларга; тирик табиат бурчагидаги; ўқув тажриба участкасидаги ва табиатдаги ёзги топшириқлар бўйича бажариладиган ишлар қиради.

Ўқувчиларнинг табиатда бажарадиган ёзги ишлари тўғрисида ҳам шунини айтиш мумкинки, «Ёзги топшириқлар» дарсларда берилади. Курс бўйича дарсларни ёзда ўқувчилар томонидан табиатда йиғилган ва кўргазмали ўқув қуроллари тарзида расмийлаштирилган кўргазмали материаллар билан таъминлаш учун ўқитувчи томонидан ўйлаб чиқилиб сўнг вазифа беради. Синфдан ташқари машгулотларнинг мажбурий бўлмаган кўнгилли шакллари; индивидуал ишлар; синфдан ташқари ўқишлар оммавий кечалар ва ижтимоий фойдали ишлар кенг қўлланилади.

Синфдан ташқари машгулотларда тўғарақда тайёрланган моделлар, асбоблар ҳам дарсада фойдаланилади. Болаларда учрайдиган юқумли касалликлар; «Грипп», «Гелментоз» ичак касалликлари каби маърузалар қилинади.

Дарс – ўқув ишларини ташкил қилишнинг барча шаклларини камраб олувчи бутун тарбияловчи таълим жараёнининг марказий магизидир.

Ёрдамчи мактаб табиатшунослик дарсларида олиб бориладиган ижтимоий фойдали ишлар алоҳида ахамиятга эга. Улар одатда унумли характерга эга бўлади, чунки акли заиф болалар аклий меҳнатдан кўра жисмоний меҳнатни тез бажарадилар. Чунки ўқувчилардаги аклий заифлик меҳнат тарбияси билан компенсация қилинади. Ижтимоий фойдали иш фақат таълим жараёни билан боғлангандагина таълим ва тарбия берувчи бўлади.

Кўпинча ўқитиш шакллари тўғрисидаги тушунчани методлар тўғрисидаги тушунча билан аралаштириб юбордилар. Масалан: Экскурсияни «экскурсия» методи деб айтилади. Бу нотўғри; чунки ўқитишларнинг ҳар бир шаклида ҳар хил методлар қўлланилиши мумкин.

Экскурсияни шундай методлар билан ўтказиш мумкин;

1. Оғзаки методлар - кўрилатганлар ҳақида ўқитувчи хикоя қилади, суҳбатлашади.

2. Кўргазмали методлар – ўқувчилар маршрут бўйича ўқитувчи кўрсатган объект ва ходисаларни кузатиб борадилар.

3. Амалий методлар – ўқувчилар ўқитувчининг топшириғи билан мустақил ишлайдилар.

4. Ҳар хил методларнинг боғланиши билан

Шакл эса – экскурсия, яъни ўқувчиларнинг ташкил қилиниши – бир хил, лекин унинг ўтказилиши вариацияланади: бутун синф

билан, хар хил сондаги ўқувчилар группаси билан экскурсия ўтказилиши мумкин.

Ижтимоий фойдали меҳнат – ўқитиш методи эмас, ўқитиш шаклидир. Дарсда илмий табиат ҳақидаги тушунчалар ва амалий ўқувлар ривожлантирилади, улар уй ишларида ҳам экскурсияларда ҳам ривожланишда давом этади.

4-жадвал.

Билимларни таққослаш, хулосалар ва хал қилинишини талаб қиладиган, ўйлаб тузилган тегишли саволлар ақли заиф ўқувчилар, тафаккурининг ривожланишига ёрдам беради. Ходисаларни, тарихий тараққиётининг пайдо бўлиши нуқтаи назардан очиб беришга мажбур қилинадиган топшириқлар ҳам борлиқни билишга унинг дунёқарашини шаклланишига олиб келади.

Ўқитиш шаклларининг хар бири унинг ўзига хослиги, предметнинг мазмуни, тарбиявий таълимнинг умумий принциплари билан белгиладиган ўзининг системасига эга. Ўтказилган ишнинг натижаси меҳнат маданиятини тарбиялайди, унинг расмийлаштирилиши гўзалликни хил килиш, ўртоклик коллективини ташкил қилинишини, ахлокий тарбияга ёрдам беради.3 – жадвал.

Савол ва топшириқлари

1. Ёрдамчи мактабда табиатшунослик ўқитишнинг қандай шакллари қўлланилади?
2. Дарснинг бошқа шакллари таълимда қандай боғланиб боради?
3. Дарсда олинган тушунчалар тўғри боғланишда қандай қўлланилади?

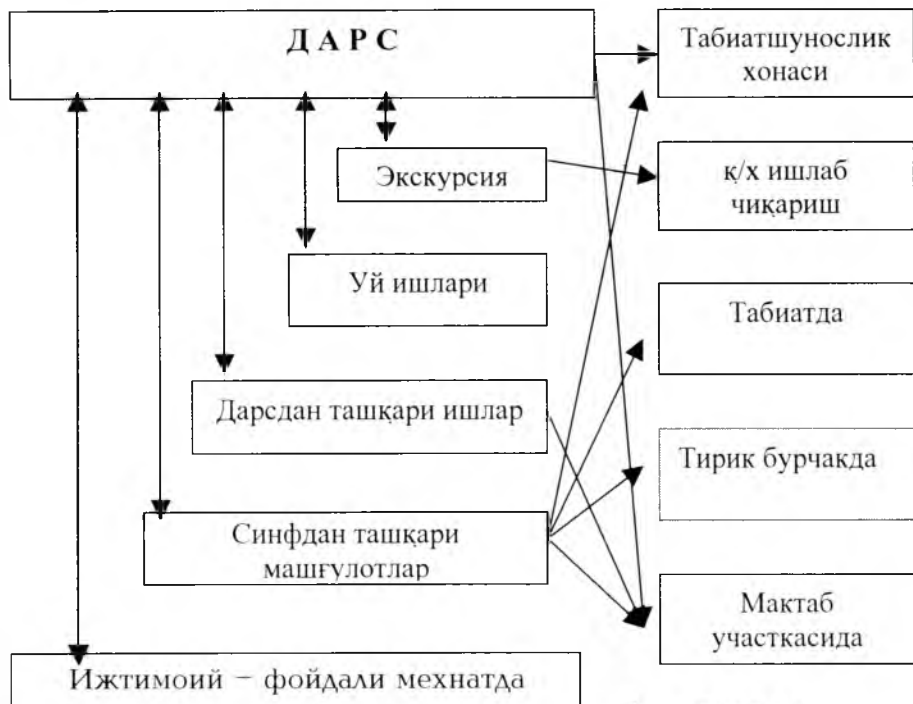
Таянч сўзлар

1. Сенсор – эшитиш.
2. Коррекция – тўғирлаш.

Табиатшунослик ўқитишнинг шакллари

Ривожлантириш:
Имлий тушунчаларни
Тафаккурни
Дунёқарашни
Меҳнат маданиятини

Гўзалликни ҳис этиш ахлоқ
ва одоб муносабатлари

4 – жадвал

VIII БОБ. ТАЪЛИМ–ЎҚУВ ИШЛАРИНИ ТАШКИЛИЙ ФОРМАЛАРИ

Дарс таълимининг асосий формаси бутун таълим-тарбия системаси, мазмуни, методларининг, тарбиянинг барча мураккаб комплекси дарсда амалга оширилади. Дарс ўқитувчининг, ёши ва тайёргарлиги бир хил бўлган доимий ўқувчилар коллективи-синф билан давлат дастури, қатъий дарс жадвали бўйича ва мактаб биносида олиб бориладиган таълим-тарбия ишларининг ташкил этишининг асосий шаклидир.

Дарс мактаб ўқув-тажриба участкасида ҳам ўтказилиши мумкин. Табиатшунослик дарсларида ўқувчилар ўқитувчи раҳбарлигида давлат дастурига мувофиқ системали ва изчил, равишда назарий билим ва амалий ўқув ҳамда қўникмаларга, шунингдек, шахснинг ҳар томонлама ривожланиш элементларига эга бўлиб борадилар.

Дарсда ақли заиф ўқувчиларни табиатга нисбатан дунёқарашини шакллантиришга, уни табиат билимларига эга бўлган ҳолда маънавий дунёқарашини ва ижтимоий фойдали меҳнатга тайёрлаб келажакда мустақил равишда меҳнат қила олади. Таълим-тарбиянинг асосий вазифалари ана шу дарсда ҳал қилинади. Унинг мазмуни илмий ва тушунарли, ғоявий йўналишга эга бўлиши ўқувчиларда табиат ва борлиқ ҳақидаги дунёқарашлар шакллантиришга ёрдам бериши керак.

Янги ўтилган мавзу илгари ўтилган мавзу билан узвий боғлиқ ҳолда ўрганилади. Бундай ҳолатда табиатшунослик тушунчаларининг планли ва изчил ривожланиб боришига эришилади. Дарсда ақли заиф ўқувчилар ўқитувчи раҳбарлигида табиат ходисаларини идрок қилиб уларни моҳиятини очишга ўрганадилар. Уларнинг мантикий тафаккури ривожланиб боради. Барча синфлардаги табиатшунослик дарсларида ўқувчиларни мантикий тафаккури хилма-хил формаларда тадбиқ этилади, юқори синфларда абстракт фикрлашларга кўпроқ ўргатиб ақли заиф ўқувчилар билиш фаолияти тўғирланиб (коррекционлашиб) борилади. Ўқитувчи ривожлантирадиган табиатшунослик тушунчаларини таркиби ақли заиф ўқувчиларнинг ёшига қараб, ўқув материални уларни онгига етказиш усул ва услубларини танлайди. Бунда ўқитувчи дарсларни дидактик талаблар асосида

Ўқитишнинг янги методларини педагогик технологиялардан фойдаланиш, кўрғазма натурал объектларини танлаш, умуман ўқитиш методларидан кенг фойдаланиш ўқувчилар таълимини тўғри олиб бориши хақида гамхўрлик қилиши керак.

Шундай қилиб, дарсларда табиатшунослик ўқитиш махсус методикасининг барча муҳим қоидалари, талаблари амалга оширилади. Бунда албатта дарс аниқ ташкил қилиниши, интизом ва ўқувчиларни фанга қизиқтиришини таъминлаш керак. Ўқитувчининг барча иш системаси педагогик маҳорати дарсда кўринади ўқитувчи ҳар бир дарсда ўқувчилар ўқув материални яхши тушиниб олиши ва ўзлаштиришга эришмоғи лозим.

Истиқбол режа. Ўқитувчи ҳар бир дарснинг мавзудаги ва ҳар бир мавзунини ўрнини ўқув йили давомида, фаслни ҳисобга олган ҳолда, олдиндан ва аниқ тасаввур қилиши керак. Бу фақат дастур мавзуларининг мазмунини бўйича эмас, балки ўқитишни методлари ва шакллари бўйича ҳам режалаштириш (планлаштириш)ни талаб қилади.

Табиатшунослик дарсларида ўқитувчи муайян жойнинг мавсумий хусусиятларини ҳисобга олиб, қачон ва қандай тарқатма-материал тўплаши, тирик бурчак учун қайси вақтда ва қандай ўсимлик ҳайвонларни кузатиш, табиатга қачон ва қандай экскурсия уюштириш кераклигини белгилайди. Мактаб ер учатқасини: паррандачилик, чорвачилик, фермалари, ҳайвонот ва ботаника боғларини яқин жойларга экскурсия уюштириб табиатни кузатиш жойларни ва муддатларини аниқлайди. Ўқувчилар учун ботаникадан қандай жонсиз табиат ва тажрибалар, кузатишларни дарсда ўз вақтида кўрсатиш учун қачон қўйиш кераклигини, қачон ва қандай байрамларни (пахта; ҳосил; гул ва табиатга оид бошқа) шу каби кечалар ўтказишни олдиндан аниқлаб олиши керак. Ҳар бир курснинг мазмунига ва ўқувчиларнинг ёшига мос келадиган метод ва шакллар билан табиатшуносликни планли равишда амалга ошириш учун йиллик зараруияти туғилади. бундай план ўқитувчининг (иш сифатини яхши бўлиши учун) зарурдир.

Ўқитувчи бутун ўқитиш процессининг боришини назарда тутиши ва уни режа бўйича олиб бориши керак. Бундай олдиндан тайёрланган ўқитувчи иш режаси муҳим аҳамиятга эга. Истикбол режа мавзулар бўйича соатларнинг тақсимланиши ва (каникул) таътил ҳамда байрамларни ҳисобга олган ҳолда мавзуларни

Ўқитишнинг муддатлари кўрсатилади. Ақли заиф ўқувчиларни билиш фаолиятни ҳар доим ўзгартириб туради. Табиат мавсумларнинг ўзгариши ёки об-ҳаво ҳам ақли заиф ўқувчиларни мас. системасига салбий таъсир кўрсатади. Уларда ўрганган мавзуларни эсдан чиқариш ҳолатлари учраб туради, бундай вақтда ўқитувчи ўтилган мавзунини қайта мустаҳкамлаб, улар онгида тушунча ҳосил қилиш мумкин, бу ҳолат янги мавзунини ўтишга улгурмасликка олиб келиши мумкин. Бунда дастурни бажариш шартини билан мавзулар бўйича соатлар дастурда кўрсатилган бир мунча фарқ қилиши мумкин. Бунда муайян мавзунини 2-3 соатга кўпайтириш ва бошқа мавзунини шунча камайитириш мумкин. Ўқитувчи мавзуларни ўзи таклиф этган изчиллиги тушунчаларни ривожланишига, билимларнинг онгли ва пухта ўзлаштирилишига ёрдам беришини асосий деб билса, мактаб маъмурияти билан келишиб мавзуларни тартибини ўзгартириш имкониятига эга бўлади.

Ёрдамчи мактаб, табиатшунослик дарслари, дидактик масала ва мақсадларни кўзлаган ҳолда олиб борилади. Ёрдамчи мактабдага дарсга қуйидаги дидактик талаблар қўйилади.

1. Таълимий ва тарбиявий мақсадларнинг узлуксизлиги, ажралмаслиги;

2. Дарснинг ҳар бир қисми (этапи)учун услуб ва ўқув материални тўғри танлаш;

3. Гуруҳли (фронтал) ва яқка тартибда (индивидуал) ўқитишни қўшиб олиб бориш;

4. Дарснинг ташкилий аниқлиги.

Ёрдамчи мактабда юқоридаги дидактик мақсадларга мувофиқ ҳолда қуйидаги дарс турлари қўлланилади.

1. Янги билимлар бериш дарси

2. Аралаш дарслар

3. Амалий дарслар

4. Назорат дарслар

5. Умумлаштириш, мустаҳкамлаш дарслари.

Ёрдамчи мактабдаги асосан нуқсонни тузатишга қаратилгандир.

1. Янги билимларни –мавзунини ўқитиш дарси.

Янги билимлар беришнинг асосий мақсада ақли заиф ўқувчиларда янги тушунчалар ҳосил қилиш. Уларни лугати, нутқини, тафаккурини-ривожлантириш. Табиатшуносликдан

бериладиган хар бир мавзу ўқувчиларни билиш фаолитияни тўғирлашга қаратилган. Ўрганилаётган янги мавзунинг акли заиф ўқувчилар ўзлаштириб олмагунча, янги мавзуга ўтилмайди. Хар доим янги мавзу ўтилган мавзу билан боғланади ва ўтилган мавзу атрофлича яқунланиб янги мавзуга боғланади. Янги мавзунинг, билимларни беришда дастурлаштирилган дарсни ахамияти катта. Ўқитишни шундай ташкил этишнинг афзаллиги билимларни элементар ўзлаштириш айрим ўқувчилар билимида узулишлар пайдо бўлишининг олдини олади.

Дарсни ўтиш-дарс плани яхши тузилган бўлса ҳам агар вақтга риоя қилинмаса, унинг синфда ўтказилиши барибир мувоффақиятсиз бўлиши мумкин.

Дарсга 45 минут вақт ажратилади, улардан педагогик жихатдан анча самарали фойдаланиш керак. Шунга кўра ўқитувчи барча дарс қисмларининг ўқувчига элементар тушунча ҳосил бўлгунча тушунтириш, уни муайян суръатда унумсиз, чалғитишсиз (ўзгаришсиз) ўтказиш фойдалидир.

Дарснинг бошланишида “Ташкилий қисм” деб аталадиган қисмга вақт сарфлаш ярамайди. (Кундалик дарсда), мактабда болалар биринчи синфдан бошлаб, ягона талаблар асосида дарсга тайёр бўлишга ўргатилади. Дарсга ўқитувчи кирганда ўқувчиларни тайёрлигининг билиш учун нигоҳ ташлаб билиши кифоядир. Дарс бошланишидан ўқитувчи дарҳол ўқув ишига ўтилган вазифани қайтариб, ўқитувчилардан сўраб сўнг, янги мавзуга боғлаб.

Янги мавзунинг таништиришга киришиши керак. Бунда дарснинг мақсад ва вазифаларининг айтиб ўтирмасдан, мавзунинг ва унинг моҳиятини ўқувчиларга кўргазмалар материаллар бўйича тушунтирилиб яқун ясаллади. Одатда бошланишида ўқувчилардан сўралади – уй вазифасининг бажарилиши текширилади, бунга дарс соатининг ярмигача вақт сарфланади. Ўқитувчи доскага чиққан ўқувчи билан гаплашади қолган ўқувчилар эса фаолиятсиз қолади. Бу жуда катта хатодир. Ватандош-методист олим В.В.Половцов “Ўқитувчи ўз олдидан ўзининг алоҳида индивидуаллигига, ўзининг алоҳида хусусияти ва белгиларига эга бўлган синф, яъни бирмунча жамоа бирлик турганини бир минут ҳам унутмаслиги керак. У “синфдан сеза олиши” хусусиятини ҳосил қилмоғи лозим, бу шунга олиб келадик, дарсда амалга ошаётган барча нарсалар фақат алоҳида ўқувчиларники эмас, бутун синфники бўлиб қолади. Ўқитувчи

бутун синфнинг ишлаши учун, бутун синфнинг ўқитилаётган нарса билан қизиқиши учун, бутун синфнинг билим олиши учун доимо гамхўрлик қилиб бориши керак”-деган эди. Юқорида айтилгандек ўқувчилар билимини дарснинг бошланишида текшириш ярамайди, балки уни янги материални ўрганиш билан уйғунлаштириш керак.

Дарсда ўқувчиларнинг ролини аниқлаш жуда муҳимдир. Уларнинг уларнинг дарсдаги жавоблари синф ўқувчиларида тушунчаларни ривожлантириш учун хизмат қилади; нотўғри жавоблар синф ўқувчилари томонидан тўлдирилади, тузатилади, зарур материални такрорлаш учун, олдиндан берилган топшириқлар бўйича ёки ўқиш учун тавсия этилган китоб ўқувчиларнинг жавоблари дарсда фойдаланилади.

Айниқса ўқувчиларнинг уйда, экскурсияда ёки дарсдан ташқари вақтларда ўтказган кузатишлари ва тажрибалари тўғрисидаги ахборотлари, муҳимдир. Бу ҳолат ўқувчиларни идрок қилишга, тафаккурини ривожланишига хизмат қилади. Ўқитувчи дарсни янги материални тушинтириш билан бошлайди, шундан кейин олинган билимни машқлар ёрдамида мустақамлаш мақсадида ўқувчиларнинг мустақил ишларини ташкил қилади.

Ўқитувчи ўқувчиларга таққослаш учун бир қанча мисоллар келтириб, суҳбат ёрдамида ўқувчиларни хулоса чиқаришга олиб келади. Бундай дарслар ўқувчиларнинг ақлий ривожланишига ёрдам беради, улар жонсиз табиатдаги ходисаларни таҳлил қиладилар ўсимликларни, хайвонларни таққослаб хулосалар чиқарадилар, ақли заиф ўқувчиларнинг табиат ҳақидаги билимлари кенгайди, билиш фаолиятлари янада тўғирланади, ривожланади. Табиатни севишга, ходисаларни тўғри англай олишга уни ардоқлашга ўрганадилар.

Такрорлаш-умумлаштириш дарснинг дидактик мақсади ўтилган мавзунини қайтариш ва системалаштиришдан иборат. Дастур мавзуларини бирор бўлими тугаллангандан кейин ёки бирон катта мавзунинг ўқитилиши тугаллангандан кейин амалга оширилади.

Умумлаштирилган дарсда ўқитувчи ўқувчиларнинг ўтилган мавзунини қандай ўзлаштирганларини аниқлайди.

Бу дарслар ўқувчиларнинг ўқув материални юқори даражада тушунишига ва ўтилганларни янги шаклда қайтаришга имкон беради. Қайтариш вақтида мавзу бўйича ҳамма ўрганилган материал умумлашади. Масалан: дарсларда ўқувчилар турли хил

машкларни ўрганишади. умулаштириб кайтариш дарсида эса уларни таккослайдилар. “Ҳайвонот олами” (Зоология)дан ёввойи ва уй ҳайвонларини ўргангандан кейин, ўқувчилар бир гуруҳ ҳайвонларни ўзаро солиштириб, ҳар бир гуруҳ учун умумий ва ўзига хос белгиларни аниқлайдилар. Ҳар бир табиатшунослик курси бўйича асосий тушунчаларни ривожлантирувчи такрорлаш системаси зарур. V синфда жонсиз табиат курси бўйича такрорлаш мумкин. VI синф «Ўсимликлар», «ботаника» курсини такрорлашда VII синф «ҳайвонот», «зоология» фани билан боғлаб такрорлаш VIII синф одам анатомияси, физиологияси ва гигиенаси курси бўйича зоологиядан ушбу масалаларни такрорлаш муҳимдир.

Такрорлашда ёки органлар системасини илгари ўрганганлар билан таккослаш, натижаларни жадвал, чизма (расм солиш)лар шаклида қайд қилиш мақсадга мувофиқдир. Такрорлаш турли методлар воситасида, лекин ўтилганларни анча вақт тежаб, умумлаштиришга имкон берадиган оғзаки ва кўрғазмали методлар устунлигида ўтказилади.

Такрорлаш учун синфдан ташқари ишларнинг оммавий формалари «Мақтаб кечаларини», табиат бўйича байрамларни уюштириш, «Гуллар байрами» «Пахта» «Ҳосил» байрами, синфдан ташқари вақтларда «жамоа хўжалиги фермаси», «Боғдаги меваларни йиғиб олиш», каби кишлоқ хўжалик ишларига қатнашиш ва кинофильмлар кўрсатиш орқали акли заиф ўқувчиларни мустақил меҳнат фаолиятига тайёрлаш ишлари, ўтилган дарсларни такрорлаш, эсга тушириш орқали малакалар тарбияланади.

Ўқувчилар билимини ҳисобга олиш учун ўқитувчи қуйидаги методлардан фойдаланади.

Оғзаки методлар услуби

1. Берилган саволга оғзаки жавоб.
2. Темага оғзаки жавоб - хикоя.
3. Кўрғазмали методлар услуби.
4. Тарқатилган жадвал расмларга қисмларнинг номини ёзиш.
5. Таблица ёки расмлар бўйича хикоя.
6. Ўсимлик, ҳайвон, скелет, муляжлардан фойдаланган ҳолда хикоя.
7. Иккита объектни таккослаш.
8. Тарқатма материалда ёки расмда объектни таниб олиш.

9. Доскадаги расмлар (индивидуал ва фронтал).

10. Тайёр расмлар, ўсимликларни гербарий нусхалари доскада намойиш қилиш.

Амалий методлар.

1. Нарса (препарат) тайёрлаш.

2. Илгари қўйилган тажрибани такрорлаш.

Билимни ҳисобга олиш уларнинг сифатини назорат қилади, айни вақтда билимни оширишга ҳам хизмат қилади.

Йил бўйича ўқувчилар билимини узил кесил баҳолашда ўқитувчи улар фаолиятининг барча турларига қўйилган баҳоларни эътиборга олади ва ўқувчи билимининг қай даражадалигига қараб баҳолайди.

Ўқувчиларнинг билимлари назорат қилинмаса улар системали, изчил мустаҳкам билим ололмайдилар. Ўқувчилардаги билим даражалари тўғри, системали ва дифференциаллашган ҳолда текширилиб турилгандагина мақсадга эришиш мумкин.

Ўқувчиларнинг ўзлаштирган билимларини текширишнинг тарбиявий таъсири шундаки, ўқувчиларда текшириш туфайли ўз-ўзини назорат қилиш ҳислатлари ривожланиб боради. Ўқувчилар билимлари кундалик, ҳар бир дарс давомида дастурдаги маълум мавзулар ўтилгандан кейин, ҳар бир чорак, ўқув йили охирида текширилади.

Шунга кўра баҳолашнинг жорий ва якуний турлари мавжуд. Ҳар бир баҳолаш турига мос келувчи текшириш усуллари мавжуд бўлиб, кундалик баҳолашда, ўқитувчи кузатиш юзаки сўрашдан фойдаланса, жорий ва якуний баҳолашда эса, оғзаки сўраш синов ишларидан фойдаланади. Ёрдамчи мактабларда ўқувчилар билимини текширишнинг барча турлари қўлланади ва бунда ақли заиф ўқувчиларнинг ўзига хос, хусусиятлари билиш фаолиятини қай даражада ривожланганлиги ҳисобга олиши ва ўқитувчи ақли заиф ўқувчиларни баҳолаётганларида огнли муносабатда бўлишлари лозим.

Ҳаққоний баҳо, ёки рағбатлантириб қўйилган баҳо ўқувчиларни фанга бўлган муносабатларини ошишига ҳамда ўз кучига ишонч ҳосил бўлишига ёрдам беради.

Табиатшунослик дафтари дарсларда ўқувчилар дафтардан фойдаланадилар. Дафтарга мавзунинг сарлавҳасини ёзиш

фойдалидир. Мавзуларни номини анча йирикроқ харфлар билан ёзиш, расм ва ёзувларни факат ўқитувчининг кўрсатмаси билан қилиш, қаламда расм қизиш ва хоказо.

Биринчи дарсадаёқ ўқитувчи ўқувчиларни дафтар тутишига қўйилган талаблар билан таништиради. Дафтар тоза, тартибли бўлиши, ўқитувчининг сана ёзиши ва белги қўйилиши учун бўш жой қолиши керак. Ўқувчилар дафтарга табиатдаги ўзгаришлар: об-хаво белгиларини, ўсимликлар бобидан, ўсимлик қисмлари, илдиз, поя, новда, барг меваларни чизадилар. Айрим сўзларни луғавий маъносини ёзадилар.

Уйга бериладиган савол ва масалалар ҳам шу дафтарга ёзилади. Ўқувчилар уйда бу дафтарга берилган саволларга жавоб ёзиб келадилар. (Ботаника) ўсимликлар курсида ўқувчилар дарсадаги амалий ишлардан кейин тажриба ва кузатишлар натижасида қилинадиган йиғилган материаллардан каттароқ форматдаги қоғозга махсус гербарий дафтарида, мас: расм дафтарида олиб борадилар. Ўсимликларнинг ривожланиши устидан уйга мустақил кузатиш ўтказиш натижасида қуритилган ўсимликлар, уруғлардан чиққан майсалар тупроқ эритмасида ёки сувда ўстирилган ўсимликлар крахмалли шаклларга ривожланган новдалар, илдизи қаламчалари, чангланган гулдан тугилган меваларнинг кесиги ва шу қабилар ёпиштирилади.

Одатда дафтарнинг юритилишида ҳам ўқувчилар фикрини ҳам тартибга солувчи ёзувлардаги система, ишда вақтини тежаш ва ўқитувчининг эътиборида ва хоқозалар бўлиши керак.

Ёрдамчи мактаб табиатшунослик дарсларида экскурсияни ўрни ва аҳамияти-мактаб экскурсияси синф ёки ўқувчилар группаси билан ўтказиладиган ўқув-тарбия ишининг бир формасидир; у мактабдан ташқари ўқитувчининг танлашига қараб табиий муҳитда ёки сунъий яратилган шароитда объектдан-объектга қўчишда дастурга боғлиқ мавзулар бўйича билиш мақсадида ўтказилади.

Экскурсиялар асосан баҳорда ва кузда (ботаника) ўсимликлар, (зоология) “хайвонот” олами табиатшунослик курслари бўйича олиб боради. Экскурсияларни мазмуни илгариги дарсларда ўтилган материаллар билан бевосита боғланади ва айни вақтда олинган тасаввурлар, табиатдаги кузатиш натижалари, материаллардан келгуси дарсларда фойдаланилади. Ўқитувчи экскурсия ўтказиш муддатини йиллик планда олдиндан белгилайди, тегишли дарсларда

эса мўлжалланган экскурсия олдидан ўқувчилар учун табиатнинг ўзида ўрганилган ходисалар билан танишиш зарурлигини кўрсатадиган вазият яратади. Бунда табиатда хал қилиниши лозим бўлган саволлар қўйилади, такрорлаш ва экскурсияга топшириқлар берилади. Ўқитувчи экскурсия ўтказилгандан кейин у билан бўладиган тескари боғланишларни кўрилганлардан, нималарни эслаш кераклигини кўрсатиш ва амалий ишлар учун тўпланган материаллардан қандай фойдаланиш кераклигини ҳам белгилаб қўяди.

Экскурсияларнинг билим орттришларидаги роли катта у тарбиявий ва таълимий ахамиятга эга. Ақли заиф ўқувчилар билимини кенгайтиради ва мустахкамлайди. Ўқувчилар ўсимликлар ва хайвонларнинг табиий мухитда: ўсимликларни тупроққа, хайвонларни эса ўсимликларга боғлиқ холда кўрадилар, алохида организмлар ва ходисалар ҳақида илгари ҳосил қилинган тушунчалар экскурсияларда табиат ҳақидаги янада кенгрок тушунчалар билан бирлашиб кетади.

Экскурсиялар ўқитувчининг бевосита раҳбарлигида табиат ходисаларни кузатиш дунёнинг моддийлиги, табиатдаги ўзаро боғланиш ва ривожланиш, табиий бойликларнинг халқ хўжалиги учун ахамияти тўғрисида, уларни ҳар томонлама муҳофаза қилиш экология бузилишларни олдини олиш каби дастлабки тасаввурлар ҳосил қилиш бўлишига ёрдам беради.

Ўқувчилар экскурсияларда (эстетик) гўзалликни хис қилувчи туйғуларни ўйғотади.

Экскурсияда келгуси дарсларда, дарсдан ва синфдан ташқари машғулотларда фойдаланиладиган материаллар: (табиатни муҳофаза қилишни ҳисобга олган холда) тўпланади. Бунда тирик объектлар танлаш, коллекциялар ва гербарийлар тайёрлаш кўникмалари ҳосил бўлади.

Савол ва топшириқлар.

1. Ёрдамчи мактаб табиатшунослик дарсига қандай талаблар қўйилган ва дарс тузилиши?

2. Дарсда қайси методларни роли катта ва қачон фойдаланилади?

3. Экскурсия қандай педагогик натижалар беради?

4. Экскурсияда тўпланган материаллардан қандай фойдаланилади?

IX-БОБ. СИНФДАН ТАШҚАРИ ИШЛАР, СИНФДАН ТАШҚАРИ МАШГУЛОТЛАРНИ ТУРЛАРИ

Синфдан ташқари машгулотлар ўқувчиларнинг ўқитувчи раҳбарлигида дарсада уларнинг билимга қизиқиши ҳамда ижодий ҳаваскорлигини ўйғотиш ва намойиш қилиш учун табиатшунослик бўйича мактаб дастурини кенгайтириш ва тўлдиришга қаратилган дарсадан ташқари ташкил қилиш шаклидир.

Синфдан ташқари ишлар ёрдамчи мактаблардаги бутун ўқув-тарбиявий ишларнинг таркибий қисмидир. У нуқсонли болаларни ҳар томонлама ривожлантиришга, ижтимоий фойдали фаолиятда фаол иштирок этишга тайёрлашга хизмат қилади. Синфдан ташқари ишлар асосан таълим-тарбия ишларини давом эттириб, ақли заиф болалардаги рухий ва жисмоний камчиликларни юмшатишга, тузатишга яхши шароит яратади. Синфдан ташқари ишлар ижтимоий фойдали, жисмоний, таълимий, тарбия, ўқувчиларнинг маданий дам олиши бўйича ташкил этилиши мумкин.

Машгулотларнинг синфдан ташқари шакли ўқитувчининг педагогик ижодий ташаббусини намоён қилиши учун ҳам, ўқувчиларнинг хилма-хил идроки, ҳаваскорлик кўрсатишлари учун ҳам ва энг муҳими уларни тарбиялаш учун ҳам кенг имкониятлар очиб беради.

Машгулотларнинг синфдан ташқари шакли ўқувчиларда материалистик дунёқараш, меҳнат маданияти ва табиатга муҳаббатни тарбиялашга ва билишга қизиқишни мустақил кузатиш кўникмаларини, ташаббус ва коллективизмни ривожлантиришга ёрдам беради.

Синфдан ташқари ишларнинг барча турларида муайян система ва ривожланишда амалга ошириладиган ягона тарбияловчи таълим риоя қилинади.

Синфдан ташқари машгулотларнинг барча турлари ўзаро боғлиқ ва бир-бирини тўлдириб туради.

Тирик ўсимлик ва ҳайвонлар билан ишлашга қизиқиш, одатда, дарсада тугилади ва айниқса қизиққан ўқувчилар ўқитувчиларнинг ҳамма учун мажбурий тоншириқларидан ташқари, ихтиёрий равишда ўз зиммаларига олган анча мураккаброк

вазифаларни ҳам бажарадилар. Айрим ақли заиф ўқувчиларни табиатшунослик фанларига қизиқиши кучли бўлади. Улар ақлий меҳнатдан кўра жисмоний меҳнатни севиб қиладилар. Мактаб ер участкасидаги ўсимликларни парвариш қилиш қишлоқ хўжалигидаги ишларга ўқувчилар қизиқиб қарайдилар. Қизиқувчи ўқувчиларни ўқитувчи ёш табиатшунослар тўғарагига жалб қилади. Ўқитувчи ёш табиатшунослар тўғарагининг иш натижаларини фақат дарсадагина эмас, балки оммавий, тадбирларда, кечаларда, байрамларда, кўргазмалар ва бошқаларда кўрсатишга ҳаракат қиладилар.

Ўқитувчининг вазифаси ўқувчилардаги қизиқишни кенгайтириш, фанни севган табиатни тадқиқ қила оладиган маълумотли кишиларни тарбиялашдир. Синфдан ташқари иш турлари ўқувчиларни (индивидуал) алоҳида, яқка ишлардан коллектив ишларига томон олиб боришга имкон беради. Бундан кейингиси ижтимоий йўналиш касб этади, бу эса ақли заиф ўқувчилар синфдан ташқари ишлар орқали мустақил ишлаб келажакда жамиятга фойдаси тегадиган шахс қилиб тарбиялашда катта рол ўйнайди.

Синфдан ташқари ишларда ўқувчиларни қизиқишлари кўпинча тор, маънода айрим хайвонларга хаваскорлик мунособатида бўлиш билан чегараланган бўлади. Ўқитувчининг вазифаси ўқувчилардаги қизиқишни кенгайтириш, фанни севган, табиатни севиб уни ардоқлаб меҳнат қилишини ва ундаги бойликларни эъзозлаб, кишилар меҳнатини хурмат қила оладиган ва ўзлари ҳам шундай меҳантсеварлиги билан табиатга мунособатда бўладиган кишиларни тарбиялашдир.

Синфдан ташқари иш турлари ўқувчиларни индивидуал ишларидан коллектив ишларига томон олиб боришга имкон беради, бундан кейингиси эса ижтимоий йўналиш касб этади ва бу тарбия учун катта аҳамиятга эгадир. 5-жадвалда табиатшунослик бўйича синфдан ташқари машғулотлар берилган.

4 – жадвал

Индивидуал машғулотлар.	Тирик табиат бурчагидаги иш. Мактаб ўқув тажриба участкасидаги иш. Табиатдаги иш. Синфдан ташқари ўқиш.
Оммавий машғулотлар.	Кабинетни жихозлаш кинофильмлар намоиш этиш. Табиатга экскурсия ўқувчи ишларини кўргазмалари куни, боғ ҳафталиги кўкаламзорлаштириш ҳафталиги. Кушлар куни, гуллар байрами, журнал, деворий газета, альбомлар нашр қилиш.
Группали машғулотлар.	Табиатга қизиққан ўқувчиларни (жонсиз табиат), “ўсимликлар” (ботаника), “хайвонот” (зоология) “соғлиқни сақлаш”, “одам тузилиши” курслари бўйича машғулотлар ташкил қилиш. Хар бир фан бўйича “тугарак” ташкил қилиш.

Индивидуал синфдан ташқари машғулотлар-синфда ўқитувчидан ихтиёрий равишда уйда ёки мактаб тирик бурчагида ишлаш учун топшириқ оладиган хаваскор ўқувчилар бўлади. Айрим ўқувчилар уйда ўзларининг тирик табиат бурчагини ташкил этадилар. Бундай ўқувчиларга ўқитувчи уйда ёки тирик бурчакда ёки мактаб участкасида тажрибалар қўйиш учун ва синфда бериладиган дастур билан боғлиқ бўлган мажбурий топшириқлардан ташқари ёзда кузатишлар ўтказиш учун кўрсатмалар беради. Индивидуал синфдан ташқари машғулотлар аслида уй ва дарсдан ташқари ишларнинг ихтиёрий туридир.

Синфдан ташқари ўқиш ўқувчилар тафаккурини ривожлантиради, предметга қизиқишини оширади. Мактабдаги барча тадбирлар билан бир қаторда у китоб билан доимий мулоқатда бўлишига интилишни тарбиялайди. Мас. Хайвонот олами бўйича китобларга қизиқиш. Р.Киплиннинг “Маугли”, Э.Сетон-Томпсоннинг “Хайвонлар ҳақидаги хикоялари”, “Кушлар бизнинг дўстимиз” ва бошқа хайвонлар ҳақидаги эртак ва хикояларни мустақил ўқишга ўргатиш, улардаги қизиқишни янада ривожлантириш ўқитувчи маъсулиятига боғлиқдир. “Табиат фанларини ривожланишига ҳисса қўшган буюк шарк мутафаккирлари Ал-Хоразмий, “Мирзо Улугбек”, “Беруний”,

“Жайхоний”, “Ал Самарқандий”, “Бобурнома” асари каби мутафаккирларни хаёти, ижодини ўрганиш орқали ўқувчилар шу мутафаккир олимлар меҳнатга ҳурмат фан ривожланишига қизиқиш ошади. Ўқитувчи ўқувчиларни ўргатган билимларини янада тўлдириб уларни ҳам меҳнат кишини улуғлайди. Меҳнат қилишлари натижасида мана шундай буюк кишилар тарихда ўз номларини қолдиришган деб. ўқувчиларни ҳам меҳнат қилишга қизиқиш ўйғониши керак. Ақли заиф ўқувчиларни рағбатлантириш, уларни меҳнат қилишга, ўз кучига ишонишга имкон яратади.

Оммавий синфдан ташқари ишлар.

Ўқитувчи тарбиявий ва таълимий жиҳатдан барча ўқувчилар коллективига таъсир кўрсатиш учун оммавий машғулотларни ташкил қилади.

Синфдан ташқари табиатга оид экскурсиялар – табиатга оид мавзуларда ўтказилиши мумкин. Масалан: “Тупроқ ва ўсимликлар”, “Ўрмон ўсимликларининг хаёти”, “Инсоннинг йўлдошлари”, (“уй олдидаги ва ҳовлидаги ўсимликлар”, “Боғ - санъат ёдгорлиги”, “Куз фаслида кишилар меҳнати”) ва хоказо экскурсиялар ўтказиш мумкин.

Ҳар бир табиатшунослик бўлимлари (курслар) бўйича кинофильм, диафильм, диопозитивлар ўқувчиларга мавзу бўйича намойиш этилади. Бундай машғулотларнинг ақли заиф ўқувчилар учун ахамияти катта бўлиб уларни ижтимоий фойдали меҳнатга бўлган қизиқишларини янада ортттиради ва тарбиялайди.

Группали машғулотлар – ўқувчиларнинг табиатшунослик кабинетини жиҳозлашга ёрдам берадиган ихтиёрий ишлар қиради.

Ўқувчилар ўқув қуроллари (асбоб ва ускуналар, жадваллар) ясайдилар тарқатма материал, хайвонлар учун қафас, ўсимликлар учун тоқчалар тайёрлайдилар, кўргазмали қуроолларни янгилайдилар, уларни яхши сақлаш учун тартибга соладилар ҳар бир бўлимдаги мавзулар бўйича ақли заиф ўқувчиларни билиш фаолияти, қизиқишини ҳисобга олган ҳолда тўғарақларда ишлар олиб борилади. Ҳар бир фанга бўлган қизиқишни орттириш учун ўқитувчи қизиқарли мавзуларни бориши, ўқувчиларни ўзлари қизиқиб вазифани бажара оладиган бўлиши керак. Хатто қизиқиши паст ўқувчи ҳам бундай ўртоқлари ишларига қизиқиб меҳнатни энг оддий турларини бажариб кета оладиган бўлади. Синфдан ташқари олиб бориладиган машғулотларни билиш фаолияти (нутқ, идрок,

тафаккур ва бошқа жисмоний, рухий камчиликларини тўғирлаш (коррекциялаш)да ва келажакда ижтимоий фойдали меҳнатни, муваққил равишда бажара олишларига имкон яратади, тарбиялайди меҳнат малакаларини хосил қилади. Ақли заиф ўқувчиларни муваққил ҳаётга тайёрлайди.

Савол ва топшириқлар.

1. Ёрдამчи мактаб ўқувчиларига синфдан ташқари машғулотларни аҳамияти нимада?

2. Группали, оммавий, индивидуал машғулотлар мазмуни нимадан иборат?

3. Оммавий машғулотлар бўйича план-конспект тузинг. (ўқитувчи кўрсатмасига биноан).

Ақли заиф ўқувчилар билан дарсдан ташқари ишларини олиб бориш мазмуни.

Дарсдан ташқари ишлар ўқитувчининг индивидуал ёки группали топшириқлари асосида дарсдан кейин курсни ўрганиш билан боғлиқ бўлган мажбурий тарзда амалий ишларни бажариш учун ўқувчиларни ташкил этиш формасидир.

Дарсдан ташқари ишлар;

Табиат шунослик хонаси (кабинетида),

Тирик табиат бурчагида,

Ўқув-тажриба участкасида,

табиатда бажарилади.

Булар –калекций ва гербарилар тайёрлаш билан бирга олиб бориладиган кузатишлар, шунингдек, дарсда намоиш қилинадиган тажрибаларга тайёрланиш каби ишлардир. Ўқувчиларнинг дарсдан ташқари ишларининг зарурлиги биринчи навбатда шу билан белгиланадики, ўсимликлар ва ҳайвонлар устида олиб бориладиган кўпгина узоқ муддатли табиатни кузатишлар ўқув жадвалига сиғмайди. Баъзи ҳолларда асбоблар _микроскоп етишмаслиги, синфда ўқувчилар сонини кўплиги ва бошқа сабаблар синфда муайян ишларни бажаришларига тўсқинлик қилади.

Майда ҳайвонларни парвариш қилиш бўйича амалий машғулотлар ҳар хил ўтказилади. Бунда ўқувчилар 3-5 тадан

гурухларга бўлинади. Ҳар бир гурух тирик табиат бурчагида ўқитувчини тушунтиришидан сўнг мустақил равишда иш олиб борадилар, ҳафта давомида хайвонларни парвариш қиладилар, сўнгра навбатчиликни бошқа гурухларга топширадилар.

Ўқитувчининг топшириги бўйича мактаб ўқувчилари хайвонлар устида, кейинчалик дарсларда фойдаланиладиган узоқ муддатли кузатишлар ва тажрибаларни олиб борадилар. Дарсдан ташқари ишлар шундай ҳисоб билан ташкил этиладики, бунда ҳар бир ўқувчи йил давомида бир иккита иш бажаради, уларнинг бажарилишига ўқитувчи баҳо қўяди.

Дарсдан ташқари ишлар мавзусига кўра уйга берилган тажрибаларга яқин ҳисобланади, баъзи ҳолларда уларга мос келади. Фарқи шундаки уй ишлари анча оддийроқ бўлади, улар асосан бутун синф учун бир вақтда берилади ва уйда бажарилади. Дарсдан ташқари ишлар турли-туман мураккаброқ бўлади, маълум жихозни ўқитувчининг доимий раҳбарлиги ва назоратини талаб қилади ва ўқувчиларнинг имкониятини ҳамда тирик табиат бурчагининг сигдириш имкониятини ҳисобга олган ҳолда таклиф қилинади.

Дарсдан ташқари ишлар, уй ишларидек, баъзан дастлабки характерда бўлади, яъни синфда ўрганишдан бир неча кун, ҳафта илгари берилади. Масалан: ўсимлик илдизини тузилиши-тажрибалар (уй ховлисида ёки мактаб тажриба ерида ўсадиган гул ўсимликлари ва мевали дарахтлар илдизи 10-15 кун;)

- Баргда крахмал излари ҳосил бўлиши – 1 ҳафта;
- Барглардан O_2 (кислород) ажралиши- 3 кун.
- Поя бўйлаб H_2O (сув)нинг кўтарилиши.
- Бегона ўсимликларнинг баргдан кўпайиши – 1 ой.
- Мох (йўсин) майсаларини ўстириш – 15 кун.
- Попоротник (қирқбўғин) майсаларини ўстириш – 2 ой ва

ҳоказо.

Ҳайвонлар устида ўтказиладиган тажрибалар узоқ муддатли бўлади. Ҳар бир кузатиш тажрибаларини ўқитувчи ақли заиф ўқувчиларни билиш фаолиятига, қизиқишига қараб танлайди ва белгилайди, уни ўқувчиларга тушунтириб, натижаларини биргаликда ҳал қилишлари керак. Ўқитувчи ҳар бир ўқувчини кузатиш натижаларини рағбатлантириши ўқувчи интилишини мавзуга бўлган қизиқишини янада оширади.

Табиатшунослик хонасидаги ва тирик табиат бурчагидаги дарсдан ташқари ишлар. Табиатшунослик хонасидаги ва тирик табиат бурчагидаги дарсдан ташқари ишлар кўпинча кеч кузда, кишда ва эрта баҳорда бажарилади, йилнинг бошқа даврларида улар ўқув-тажриба участкасида ҳам ўтказилади. Айниқса улар табиатшуносликни ўқитишда кенг қўлланилади. Бунда ақли заиф ўқувчиларини билиш фаолиятлари ва ёшларига мос ҳолда содда мазмундаги шунингдек, табиий материалларини топиш имконияти билан белгиланади.

“Ўсимликлар” мавзуси бўйича дарсдан ташқари ишларни дастурнинг ҳар бир мавзуси юзасидан мас; “Уруғ” мавзуси бўйича униш вақтида уруғнинг бўртишини кузатадилар, унинг унувчанлигини аниқлайдилар; “Илдиз” мавзуси юзасидан илдиз меваларига шакар эритмасининг ўтишини кўрсатувчи ва сув ўсимликлари устида тажриба ўтказадилар.

“Барг” мавзуси бўйича қатор баргларда крахмал ҳосил бўлиши, баргларнинг кислород ажратиши каби тажрибалар ўтказадилар. Ёрдамчи мактаб табиатшунослик дарсларини 6-7 синфларида “Ўсимликларни асосий гуруппалари”ни кузатиш билан боғлиқ бўлган дарсдан ташқари ишлар, аўли заиф ўқувчиларни табиатдаги ўсимликларни турини споралилар бўйича бактерияларни турли муҳитда ва ҳар хил шароитда ўстириш; попоротникларни ўсимталардан ўстириш, гулли ўсимликлар бўйича тирик табиат бурчагидаги ўсимликларда ёпиқ уруғлиларнинг биологик хусусиятни кузатиш 7-синфда ўтиладиган “хайвонот олами” мавзулари бўйича дарсдан ташқари ишларда, тирик табиат бурчагида энг содда ҳайвонларни кўпайтириб уларни микроскопда ўрганадилар. “Ковакиччилар” мавзуси бўйича ақли заиф ўқувчилар гидранинг озикланиши, ҳаракатланиши, куртакланиб кўпайиши уларни муайян таъсирларга жавоб реакциялари устида қизикарли кузатишлар олиб борадилар. Халқали чувалчангни ўрганишда уларни муайян таъсирларга жавоб реакциялари устида қизикарли кузатишлари олиб борадилар. Халқали чувалчангларни тупрок ҳосил қилишдаги фаолиятини кўрсатувчи тажрибалар кўядилар, ёмғир чувалчангларини ҳаракатланишини, уларни турли таъсирларга жавоб реакцияларини кузатадилар. “Одам соғлигини сақлаш гигиенаси” бўйича табиатшунослик курсининг 8-синфда ўтказиладиган синфдан ташқари ишларида, оддий табиий

кўникмаларни (суяклар синганда, чикқанда, биринчи ёрдам кўрсатиш, сунъий нафас олиш услублар ва баъзи тез ёрдам усуллари уюштириш кабилари қўлланилади). Дарсдан ташқари вақтда табиатшунос ўқитувчи мавзу ўтилгандан сўнг мавзуни мустаҳкамлаш ва ақли заиф ўқувчиларни мустақил равишда мактаб шифокори ва ўқитувчи назорати остида ўқувчиларни бир-бирларига тибий ёрдам кўрсатишларини кузатишлари керак. Табиатдаги дарсдан ташқари ишлар ёрдамчи мактаб ўқувчиларини билиш фаолиятлари чегараланганлиги сабабли уларни нутқини ривожлантириш ишларини бошлангич синфларда табиат ҳақида элементар билим малака кўникмалар ҳосил қилиб юқори синфларда масалан, 5-синфда “Жонсиз табиат”, 6-синфда “Ўсимликлар дунёси”, 7- синфда “Ҳайвонлар”, 8-синфда “Одам ва уни соғлигини сақлаш гигиенаси” курсларида ўқувчилар билиш фаолиятлари аста секинлик билан кенгайиб тўғри (коррекция)ланиб борилади. 6-8 синфларда систематик равишда олиб бориладиган фенологик кузатишлар алоҳида ўрин тутади. Ўқувчилар ҳар куни кундаликларига табиатдаги мавсумий ўзгаришларни ёзиб борадилар. Синфда яхши ўзлаштирувчи ўқувчиларга топшириқ берилади, синфда ҳар икки кунга икки кишидан мўлжаллаб кузатувчи навбатчилар жадвали белгилаб қўйилади. Бунда ҳар бир янги кузатувчи биринчи куни аввалги навбатчи билан, кейингиси эса бошқа янги кузатувчи билан навбатчилик қилади. Баҳорда гуллайдиган ўсимликларни мактабга олиб келинади ва гулдонга ёки пробиркага солиб деворга осилади. Қоғоз ёпиштириб ой кун ва ўсимликлар номи ёзилади. Ўсимлик ва ҳайвонот дунёсида олиб бориладиган фенологик кузатишлар об-хавонинг ҳолати билан боғланади. Элементар метеорологик кузатишлар олиб борилади (термометр, барометр, флюгернинг кўрсатиши; булутлик, ёғингарчилик кузатилади) ҳар hafta, ойда фенологик булутенда эълон қилинадиган маълумотлар графиги тузилади.

Фенологик кузатишлар тирик бурчақда ва ўқув тажриба участкасида олиб бориладиган тажрибалари билан параллел равишда ўтказилади. Бу кузатишлар маълумотлари ўсимликлар ва ҳайвонларни ривожланиши ҳамда хулқ-атвори билан таққосланади. Фенологик кузатишлар экскурсиялар олдидан ўтказилади. Уларни мазмунига киритилади ва экскурсия материалларини тўлдиради. Тирик табиат бурчагида, участкада ва табиатда бажариладиган

дарсдан ташқари ишлар дарсни ўрганиш учун кизикарли материаллар беради. Ўқувчиларни мустакил ишлаш ўқуви, кўникмаларини тарбиялайди табиатга бўлган кизикишини ривожлантиради. Бундай ишларни ёрдамчи мактаб ўқитувчиси ўқувчилар билан ишлашни билиши, яхши ўзлаштирадиган ўқувчиларга мураккаб вазифалар бериш уларни натижаларини талаб қилиш ўринлидир. Дарсдан ташқари ишларнинг ахамиятли томони шундан иборатки ўқувчиларга ўсимликлар, хайвонлар ҳақидаги адабиётларни топишлари, ўқитувчидан бажарадиган ишлари бўйича (консультация) йўл-йўриғ олиши, саволлар бериб, вазифасини бажаришга ёрдам сўраши ўқувчини фанга бўлган кизикишини орттиради. Дарсдан ташқари ишларда ақли заиф ўқувчиларни билиш фаолиятлари тўғирланади, уларда меҳнат кўникмалари тарбияланади. Дарс билан узвий боғлиқ ҳолда ва системада дарсдан ташқари ишлар табиатшуносликни ўқитишнинг мажбурий формаси бўлиб қолади, улар асосий ва бош формани-дарсни давом эттиради ва мустаҳкамлайди.

Топшириқ ва саволлар:

1. Синфдан ташқари ишлар билан дарсдан ташқари ишларнинг фарқи нимада? Улар ўқувчиларнинг кизикишларига мос келадими?
2. Дарсдан ташқари ишлар кўргазмалари қуроқлар ва тарқатма материалларни тўпланишига имкон берадими?

Х БОБ. ЁРДАМЧИ МАКТАБДА ТАБИАТШУНОСЛИКНИ ЎРГАИИШ БИЛАН БОҒЛИҚ БЎЛГАН ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИДАГИ ИЖТИМОЙ-ФОЙДАЛИ МЕХНАТ

Ўқувчилар меҳнатини ташкил этишга бўлган талаблари, оммавий мактаблар сингари ёрдамчи мактабларда ҳам меҳнат таълими ва тарбияси ақлий ва жисмоний, ахлоқий ва эстетик тарбияни бирлаштирувчи умумий қоида бўлиб хизмат қилади, чунки у ўсиб келаётган авлодни ҳар томонлама ривожлантиришнинг моҳияти ва мақсадидан келиб чиқади ва жисмоний камчиликларни тўғрилашга хизмат қилади.

Мактаблар тажрибаси қишлоқ хўжалигидаги жисмоний меҳнатнинг ўқувчиларга, агар у ақлий (интеллектуал) томонни ҳисобга олган ҳолда амалга оширилса, катта тарбиявий таъсир кўрсатишини кўрсатади. Агар қишлоқ хўжалигидаги жисмоний меҳнат ўқувчилар (интелекти) ақлий қобилиятининг ишлатилишини талаб этса, уларнинг эмоцияларини ва иродасини ўзига тортса, ҳар қандай меҳнатни қизиқиб бажара олади. Бу меҳнатга ижтимоий муносабатни тарбиялайди. Бу, меҳнат фаолиятларини табиат қўйнида бажариш маъносини аниқ тушунган ҳолда, билим малакаларига таянган ҳолда бажарилади, бунга қишлоқ хўжалигидаги меҳнатни табиатшунослик ўқитиш билан боғлашдагина эришилади. Акс ҳолда ўқувчилар меҳнат фаолиятларини қизиқмасдан юзаки, амалий ишларни «мажбурий» бажарадилар, бу улардан фақат ишчи кучи сифатида, Фан асосларини систематик ўзлаштиришдан ажралган ҳолда фойдаланишдан иборат бўлади.

Ижтимоий фойдали меҳнатни муваффақиятли амалга ошириш ўқувчилар учун хилма-хил меҳнат турларини танлаш ва уларни навбатлаштириб туришни талаб этади. Бир хил иш турларни масалан, ўтоқ қилишни узоқ вақт давомида бажаравериш фақат ўрта мактаб ўқувчиларини эмас, балки катталарни ҳам чарчатиб қўяди. Улар ишга қизиқишни йўқотадилар ва ишдан бош торта бошлайдилар. Ўқувчиларнинг жамоа хўжалигида тўғри ташкил

килинган меҳнати ишнинг хилма-хил турларини ўз ичига олади, бу ҳар бир ўқувчининг амалиёт билан танишиши учун зарурдир.

Ўсимликларни ўток қилиш, тупрокни юмшатиш, ўғитлаш, картошка ва бошқа ўсимликларни чопиқ қилиш билан алмаштирилади; карам кўчатларининг пикировкасидан кейин помидор кўчатлари ўтказилади ва ҳ.к.

Қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришида ўқувчиларнинг жисмоний ишини ташкил этишда ҳар хил ёшдаги ўқувчиларнинг меҳнатни уддалай олишларини ҳисобга олиш зарур. VI-VIII синф ўқувчилари енгиллаштирилган типдаги махсус қўл асбоблари билан таъминланган бўлиши керак. Илк кунда меҳнатнинг «кичик механизация» қуролларидан: - юмшатиш, паншаҳа, пуркагич ва бошқалардан фойдаланилади. Ўқувчиларнинг катталарга мўлжалланган инвентарь билан ишлаши, сувли оғир челак, замбил коп у кабиларни кўтариши юракка оғирлик қилади ва бу албатта соғлиққа зиён етказди.

Ўқувчиларнинг қишлоқ хўжалигидаги ижтимоий фойдали ишлари таълим-тарбия мақсадларига бўйсундирилгандагина ўзини оклайди.

Ўқувчиларни қишлоқ хўжалик ишлари бўйича меҳнатга жалб қилиш келажакда уларни ҳаётга мустақил ишлаб кета олишига замин тайёрлайди. Ҳар қандай меҳнат турлари «Ақли заиф ўқувчилар фаолиятини» - қишлоқ хўжалигидаги ижтимоий-меҳнат яхши тарбиялайди, уларнинг билим фаолиятини ривожлантириб, табиатни бойитади ва унинг майли (қизиқиши)га яхши йўналиш беради. Қишлоқ хўжалиги ўз ишларининг хилма-хил бўлиши билан, зарур бўлганда бу ҳодисалардан фойдаланиш ва уларга қарши курашиши билан фақат юқори даражадаги кўрғазмали ўқитиш учунгина эмас, балки мустақиллик, зехни ўткирлик, ақл-идрок ва умуман характерни шакллантириш учун ҳам тўхтовсиз ортиб бораётган материални беради.

Ўқувчиларнинг қишлоқ хўжалигидаги жисмоний меҳнатини ўқув иши билан уйғунлаштириб олиб бориш пудратчиларнинг, совхоз ишчиларининг меҳнатига онгли муносабатда бўлишни, жамоа хўжалик ишлаб чиқаришининг илмий асосларини чуқур ўрганишни тарбиялашга ёрдам беради.

Ақли заиф ўқувчиларни ижтимоий фойдали меҳнатга жалб этиш.

Аккли заиф ўқувчиларни унумли меҳнатга қуйи синфлардан бошлаб жалб қилиш улар учун уддаласа бўладиган ишдир. Булар яқин шаҳар, ноҳия жамоа хўжаликларни кўкаламзорлаштириш бўйича боғ хиёбон бошқармасига ёрдам сифатида турли хил характердаги ижтимоий-фойдали ишларни бажаришдир.

Бунга мактаб теварак атрофларни ободонлаштириш бўйича, мактаб ўқув-тажриба участкасини барпо қилиш, паррандалар учун жой ташкил қилиш ва ш.к. киради.

Ёш ўқувчилар ҳосилни йиғиб-теришда, тупроқни ўғитлаш учун кул тўплашда, турли ўсимлик уруглари йиғишда, маданий ўсимликларни парваришда жамоа хўжалик ва мактабга ёрдам берадилар. Улар қушларни жалб қилиш учун уялар тайёрлаб осиб кўядилар. қора мол фермаси учун хашак ем, озуқа ёки паррандачилик фермаси учун дон ва резавор-меваларни тайёрлашга уларнинг қурби етади.

Барча ёшдаги мактаб ўқувчиларининг ҳовли, кўча, йўлларни кўкаламзорлаштириш боғ ва хиёбонлар барпо этиш ҳамда кўчатларни муҳофаза қилиш каби турли тадбирларни ўтказишда қатнашишларни катта ижтимоий аҳамият касб этади. «қушлар кунни», «Ҳосил байрамларини» компанияларига мактабларда катта эътибор берилмоқда.

Ёрдамчи мактаб ўқувчиларини унумли меҳнатга жалб қилишни бутун педагогик жамоа табиатшунослик ўқитувчиси раҳбарлигида амалга оширилади. Ўқувчиларнинг ижтимоий фойдали жамоа хўжалаги меҳнатини ташкил этишни мактаб директори томонидан бошқариладиган умуммактаб иши учун баҳолаш зарур, чунки меҳнат, фақат тор, табиатшунослик ўқитиш доираси билан чегараланиб қолмасдан, балки умумтарбиявий аҳамиятга эга.

Ўқувчиларнинг қишлоқ хўжалик меҳнатига жалб қилиниши кўпинча систематик характер касб этади (масалан, оталиққа олиш). қишлоқ мактабларида ўқувчиларнинг айрим дала, резавор-мева экинлари ёш қишлоқ хўжалик ҳайвонларини оталиққа олишлари муваффақиятли амалга оширилмоқда. Оталиққа олган ўқувчилар ҳимояларида бўлган ўсимлик ва ҳайвонларга ёш хўжайин ва дўст сифатида муносабатда бўладилар. Улар зарур ишларни, уларнинг вақти ва тартибини ўзлари планлаштирадилар, натижалари учун маъсулиятни ўз зиммаларига оладилар.

Шахар мактабларида ҳам: шаҳар боғлари ёки парклари, ховли ёки кўчалардаги ўсимликлар устидан оталик қилиниши мўмкин, бу ҳам жуда сезиларли ижобий натижалар келтиради.

VI-VII синф ақли заиф ўқувчилари ўсимлик ва ҳайвонларни ўрганиш билан боғлиқ ҳолда мактаб ўқув-тажриба участкасидаги меҳнатга жалб этилади, бу табиатшуносликни ўқитишда ўқувчиларни политехник меҳнатга тайёрлашда ғоят муҳимдир.

Юқори синиф ўқувчиларини кишлоқ хўжалик меҳнатига жалб этиш табиий ва иқтисодий шароитларга қараб ҳар хил бўлади. кишлоқ жойларида ўқув-ишлаб чиқариш пудратчилари ўзини оқламади, улар маҳсус ажратилган жамоа хўжалик далаларида умумий ишларни бажарадилар ва ишлаб чиқариш учун жавоб берадилар. Жамоа хўжалиги мактабни ҳаёт билан боғланишининг ва ўқувчиларни кишлоқ хўжалигининг маълум тармоқларида ишлашга профессионал тайёрлашнинг асосий базасидир.

Шу мақсадда мактаб, ўқувчиларнинг илғор кишилари, самарали иш усуллари ва юқори техника билан танишиши мумкин бўлган синф ўқувчиларига кишлоқ хўжалигини ҳар томонлама ўргатишга, ўларга кишлоқ хўжалик меҳнати маданиятини сингдиришга, кишлоқ хўжалигига муҳаббатни ва мактабни тугатгач, у ерда ишлаш хоҳишини тарбиялайди.

Мактаб жамоа хўжалик раҳбари билан шартнома тузади, бунда ҳар иккала томон мажбурияти мўлжалланади.

Ўқув-ишлаб чиқариш бригадаларини ташкил этиш мактабга ёзда ўқувчиларга тўлиқ раҳбарлик қилиш, кишда уларни ёзги меҳнатга анча уюшган ҳолда тайёрлаш ва меҳнат натижаларини муфассал ҳисобга олиш имкониятини беради.

Жамоа-хўжалик мактабдан ва ўқувчиларнинг турар жойларидан узоқда бўлган бошқа ҳолларда эса мактаб ўзининг ўқув хўжалигини ташкил этиш имкониятига эга бўлади. Мактаб хўжалигида барча асосий ишларни ўқувчилар амалий машғулотларнинг бир йилги тузилган маҳсус графиги бўйича олиб борадилар.

Ниҳоят, ўқувчиларнинг ўқув-ишлар чиқариш мактаб тажриба участкасида пудратларни уюштириш ёки мактаб ўқув хўжалигини ташкил этиш имкони бўлмаганда, мактаб ўқувчиларига хўжалик пудратлари қошида мактаб жамоатлари ташкил қиладилар. Мактаб,

Ўқувчиларнинг ижтимоий фойдали меҳнатини меҳнат дафтарчаларига қараб ҳисобга олади.

Шубҳа йўқки, ўқувчилар меҳнатини бундай ташкил этишда, ўқитувчи томонидан раҳбарлик қилиш сусайиб боради (ўқувчиларнинг тарқоқ бўлиб қолиши), меҳнат операциялари кўпинча бир хил бўлиб қолади ва ўқувчилар жамоадан узоқлашиб қоладилар. Аммо бунинг афзал томонлари ҳам бор: ўқувчилар мактабни тугатгандан кейин келиб қўшиладиган хўжалик жамоаси билан яқинлашадилар.

Ўқувчиларнинг ёзги дам олишларида иштироқ этишидан ўқитишнинг унумли меҳнат билан чинакам боғланиши ёки мактаб ўқувчиларининг билимларини қўлланмасдан ва чуқурлаштирмасдан, фойдасиз, фақат иш кучи сифатида фойдаланиши табиатшунос ўқитувчисига боғлиқдир. Ўқитувчи табиатшунослик бўйича кузатишлар учун топшириқлар беради.

Шундай қилиб, ўқувчиларнинг қишлоқ хўжалигидаги меҳнати табиий ва иқтисодий маҳаллий шароит ҳисобга олинганда ва илмий билимлар билан алоқа ўрнатилгандагина педагогик жиҳатдан мақсадга мувофиқ бўлади.

Табиатшуносликни ўқитиш қишлоқ хўжалигидаги ўқувчилар меҳнати билан боғлиқлиги. Ижтимоий фойдали ишлар тўғри ташкил этилган ва йўлга қўйилган мактабларда ўқувчилар унга бутун қиш давомида тайёрланиб борадилар.

Иш режаси жамоа хўжалик маъмурияти, мактаб етакчи ташкилоти билан биргаликда тузилади ва мактаб жамоаси томонидан тасдиқланади. Ўқувчиларнинг қишлоқ хўжалигидаги ижтимоий фойдали меҳнати табиатшунослик ўқитиш билан боғлиқ деб қаралади, чунки қишлоқ хўжалик меҳнатининг фан билан алоқаси бу аввало табиатшунослик билимлар билан боғланишидир.

қишлоқ хўжалик маҳаллий табиий-тарихий ва иқтисодий шароитлар: иқлим, тупроқ, ўсимликлар таркиби, сув режими, маданий ўсимликларни ўстириш ва ҳайвонларни кўпайтириш, хўжаликнинг йўналиши билан чамбарчас боғлиқдир. Табиатшунослик фанлари атроф табиат ва айни шу жойнинг хўжалигининг ҳодисаларни тушуниб олишга, турли шароитларда ажрата билишга у ёки бу агротехника тадбирларини онгли равишда амалга оширишга имкон берадиган билимларни беради.

Кишлоқ хўжалик ишлаб чиқариши ўз шароитларининг турли-туманлиги билан характерлидир: масалан, биргина жамоа хўжалиги далаларида, алоҳида агротехника ва ўғитларни талаб қилувчи турли типдаги тупроқлар бор. Биобарин, тупроқни ишлашнинг самарали услибларини ва ўғитлар солишнинг усулларини белгилаш учун тупроқ типларининг фаркига бориш, тупроқ картасини тузиш, тупроқдаги намлик миқдорини аниқлаш ва химиявий анализ қилиш бўйича укувлар керак.

Уруғликка яхши ўсимликларни ажратиш учун ўсимликлар морфологияси бўйича билимлар керак. Дала бегона ўтларига қарши кураш бегона ўсимликларнинг морфологияси, систематикаси ва биологиясини билишни талаб этади. Шундай қилиб, ботаникадан ҳар томонлама яхши билимлар, китоблар, справочниклар, аниқлагичлар билан ишлаш, тупроқни химиявий анализ қила олиш, жойларда ўсимликлар устида ўткази олиш ўқувлари амалиётни назария билан боғлашга имкон беради.

Дарсларда тирик табиат бурчагида ва айниқса мактаб ўқувтажриба участкасида ҳосил қилинган билим ва малакаларга таянилганда ўқувчиларнинг меҳнати маълум фаолияти мақсадга қаратилган бўлади.

Ўқитувчи ўқувчилар олдига аниқ мақсад ёки вазифалар қўяди ва уни тушунтиради. Сўнгра унга эришиш воситаларига ўтади. Чунончи ўқувчилар ерни ишлашдан олдин унинг типини, намлиги, химиявий таркиби, структурасини аниқлайдилар. Тупроқ анализи маълумотларига қараб муайян ўғитларнинг тупроққа солинишини асослайдилар. Экиш олдидан аввало ўсимликларнинг биологик хусусиятлари билан танишиб чиқадилар, экиш нормаси, экиш усули уруғ экиш чуқурлиги ва бошқаларни аниқлайдилар. Ўсимликни ўтқоз қилиш, дала зараркунандалар биологиясини ўрганишдан олдин ўтқозадилар.

Табиатшуносликни ўқитиш жараёнида ўқувчилар фақат билимнигина эмас, балки турли ўқув ва малакаларни ҳам эгаллайдилар. Булар орасида ўсимлик, тупроқ, ҳайвонларни таниб олиш, аниқлаш, тажриба ишлари ўтқозиш, химиявий идиш, тарози, лупа, микроскоп, аниқлагичлар ва шу қабилар билан муомалла қила олиш ўқуви ва малакалари алоҳида аҳамият касб этади. Бу хилдаги табиатшунослик ўқув ва малакалари ишлаб чиқариш амалиёти, ўтқозилганда зарурий кишлоқ хўжалиги малакаларига осонликча

айланади. Бундан тушунарлики, табиатшунослик дарсларидаги, экскурсиялар, тирик табиат бурчагидаги ва айникса, мактаб ўқув тажриба участкасидаги амалий ишларни ўқувчиларнинг кишлоқ хўжалиги меҳнатига тайёрланишларининг боскичлари деб қараш керак.

«Ўсимликлар» ва «Хайвонот олами» даги билимлари хотираларидан аянча кўтарилган кўпинча эса бутунлай унутган юқори синф ўқувчилари билан такрорлаш характеридаги маҳсус машғулотлар ўтказилади. Бундай тайёргарлик кишлоқ хўжалик ишларнинг бажарилиши сифатига ижобий таъсир қилишини кўпчилик ўқитувчилар амалиётда кузатишган.

Айрим ҳолларда ўқувчиларнинг ижтимоий фойдали ишлари маҳаллий ўлка ноҳиянинг иқтисодий талабларига боғлиқ бўлган маҳсус характерга эга бўлади: у ўрмон хўжалигида, балиқчилик, фермасида теплица-парник хўжалигида ўтказилади. Бундай ҳолларда ўқувчиларнинг амалиётга қишдаги тайёргарлиги ишнинг мазмуни ва ташкил этиш хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда боради.

Ёзги ижтимоий фойдали меҳнат вақтида ўқитувчилар, ўқувчиларнинг табиатшунослик ишларини; биогеоценозлар билан танишиш; тупрок, бегона ўтлар, маданий ўсимликларнинг зараркунадалари, ҳашоратлар (қушлар фаунасини) ўрганиш, об-ҳаво ва ўсимлик ҳамда ҳайвонлар ҳаётидаги фенологик ходисаларни кузатишлар уюштириш каби ишларни ташкил қиладилар. Ишлар қишлоқ хўжалиги меҳнатидан бўш вақтда топшириқ, режа бўйича ўтказилади. Топшириқлар ўқувчилар ўртасида қизиқишларини ҳисобга олган ҳолда ўтказилади. Топшириқларни бажариш натижасида гербарий, коллекциялар фото тупроқларни рангларига қараб қутича ишни назарий жиҳатдан тушунтириш муҳимдир. Бу эса ақли заиф ўқувчиларни қаерда бўлмасин мустақил меҳнат қилиб олишига замин яратади.

Саволлар.

1. Сиз кузатаётган мактабда жамоа хўжалиги билан қандай алоқа боғланган?

2. Ақли заиф ўқувчиларнинг ишлари қандай ташкил этилган? Ишларнинг турли-туманиги, кишлоқ хўжалик ишларига бўлган муносабати қандай?
3. кишлоқ хўжалигидаги ишларга кўшимча равишда қандай табиатшунослик кузатишлари ва машғулотлари қиради?
4. Ақли заиф ўқувчиларнинг кишлоқ хўжалигидаги меҳнати қандай тарбиявий аҳамиятга эга?

XI БОБ. ТАБИАТШУНОСЛИКНИ ЎҚИТИШНИНГ МОДДИЙ БАЗАСИ

Табиатшунослик фанини ўқитиш тирик ўсимлик ва ҳайвонлар устида кўرғазмали ва амалий методларни қўллаш асосида машғулотлар ўтказишга имкон берадиган моддий базани ташкил этишни талаб этади.

Табиатшунослик дарсларини қизиқарли оғли, таъсирчан ўтиши учун оммавий мактаблар табиатшунослик хоналари (кабинети) каби ёрдамчи мактабда ҳам ақли заиф ўқувчиларни табиатшунослик фанларини яхши ўзлаштиришлари учун алоҳида хоналар мавжуд.

Табиатшунослик хонасида жонли ва жонсиз табиат бўйича керакли жиҳозлар мавжуд бўлиши керак. Пробирка, лампа, термометр, хар-хил ҳажмдаги ўлчагич идишлар, тасвирий жадвал экрани кўрғазмалар, техник воситалар (диафильм, диапозитивлар, кинофильмлар, граммпластикалар) (қушларни овози ёзилган) стендлар таблицалар, табиий харита, глобус, деворий газеталар.

Ҳажмли кўрғазмалар, модел, макетлар, муляжлар. экскурсияга оид материаллар, қўлда ясалган кўрғазмалар йигиндиси, хар бир курс учун ишлатиладиган кўрғазма материаллар (ботаникадан ўсимликлар коллекцияси, гербарийлар) ҳайвонот олами - қотирилган қушлар, ҳашоратлар ва расми таблицалар. (Зоология)дан.

Одам анатомияси, физиологияси ва (гигиенаси) соғлиқни сақлашни ўрганиш бўйича скелет, муляжлар (бош мия), қалла суяги, қон айланиш доиралари жадвали, нерв системаси, ўпка, буйрак, ички секреция органлари жадвал расмлар ва хоказо.

Ўқувчиларга расм солиш ва чизиш учун хонада доска бўлиши; кўргазмали куроллар турадиган шкаф бўлиши шарт, хона хар томонлама дарс ўтишга мослаштирилган бўлиши керак.

Хонада қора фон сифатида синф доскаси хизмат қилиши мумкин. Оқ фон сифатида таблицанинг орқа томонидан фойдаланилади.

Демонстрация столида предмет ва тажрибаларини ўз вақтида кўрсатиш учун ён томондан махсус столчага олдиндан дарс учун зарур предметларни қўйиб қўйилиши керак.

Синфдан ташқари ўқиши учун адабиётлар рўйхати навбатчиларнинг навбатчилиқ рўйхати деворга осилган бўлиши керак. Табиатшуносликдан янгиликларни журнал, газетадаги ахборотларни билдириб туриш учун сарлавха деворга осиб қўйилади.

Тарқатма материаллар махсус шкаф, яшиқларда, қутичаларда сақланади.

Янги педагогика технология асосида дарс ўтиш учун таблицалар, ўқитиш усуллари, билим олиш услублари бўйича таблицалар бўлиши зарур.

Экскурсиялар ўтказиш учун унда тўпланган материалларни сақлаш ўсимликларни йиғиш учун папка, пакет бўлиши керак. Табиатшунослик хонасида юқоридаги материалларни бўлиши ўқувчиларда ўқув меҳнатини ташкил қилиш маданиятини тарбиялайди.

Барча предметларни рационал ва чиройли жойлашганлиги ўқувчиларда табиатга бўлган гўзалликни хис қилиш туйғуларини тарбиялайди. Табиатшунослик (кабинети) хонасини жиҳозлаш, кўргазмали - куролларни сақлаш системасини уюштириш дарсларда ўқитувчига ёрдам бериш кабилар ўқувчиларда ташкилий ўқув ва меҳнат маданиятини тарбиялаш воситаси хисобланади.

Махсус мактабларда меҳнат эса алоҳида аҳамиятни касб этган ҳолда ташкил этилади. Ақли заиф ўқувчиларда меҳнат малақаси оддий меҳнатлардан ўргатилади. Оммавий мактаб ўқувчилари кўрган-билганларини онгли равишда бажариб кетадилар. Ақли заиф ўқувчиларга гулга сув қўйиш керак, чунки сувсиз қуриб қолади, қушга дон бериш керак, агар сен овқат емасанг қорнинг оч қолади, сўнг касал бўлиб йиқилиб тушасан, қушга ҳам вақтида дон (овқат) бериб туриш керак, деб ўқувчига тушинтириш олиб борилган

тақдирдагина ақли етиб парвариш қилади, қушни боқади. Ақли заиф ўқувчиларда предмет кўргазмали курулни кўрсатиш, объектни кўрсатиш унга қандай муносабатда бўлиш орқалигина онгини ривожлантириш мумкин? Ақли заиф ўқувчиларга бериладиган табиат ҳақидаги билимлар фақат кўргазмали материаллар орқали дарсга қизиқишини, ижтимоий фойдали меҳнатга кўникма ва малака ҳосил қилишни тарбиялайди. Айниқса жонли табиат бурчагида ўқувчилар зўр қизиқиш билан меҳнат қиладилар.

Тирик табиат бурчаги ҳар бир синфдан ташқарида табиатшунослик хоналари (кабинет)да бўлиши керак. Ўқувчилар ўсимликларни парвариш қилишга, қушларни севиш уларга қарашга ўрганадилар. Улар мактабда олган малака кўникмаларини уйда ҳам мустақил равишда бажара оладиган бўлишади. Ўқувчиларда меҳнат маданияти ривожлана боради. Ёрдамчи мактабларда меҳнат тарбияси турли фаолиятларда ўқув, маиший ва ижтимоий меҳнатда амалга оширилиб борилади.

Тажриба ва кузатишлар шуни кўрсатадики ёрдамчи мактаб ўқувчилари дарсда олган билим ва меҳнат малакаларини ўз фаолиятларида ва турли меҳнат жабҳаларида муваффақиятли қўллай оладилар. Жамоа бўлиб меҳнат қилишни ақли заиф ўқувчилар учун ахамияти катта, улар бир-бирларига меҳрибон ўртоқ, ҳурмат қилиш, меҳнат натижаларидан фахрланиш, уларнинг дунёқарашлари, ахлоқий сифатлар характери шаклланиб боради. Мактаб ер участкаси ҳар бир мактабда бўлганлиги каби ёрдамчи мактаб ўқувчиларини ижтимоий фойдали меҳнатга тарбиялашда мактаб ер участкаси ва атрофдаги дарахт, ўсимликларини парвариш қилиш, ер майдонга помидор, қарам, гуллар, сабзи, пиёз ва бошқа экинларни экиш уларни парвариш қилиб куз фаслида меваларни, уруғларни йиғиб олиб табиатшунослик (кабинети) хонаси учун кўргазма материал йиғишда ўқувчилар ўз хиссаларини қўшадилар. Ўқувчиларни бундай меҳнат фаолиятлари уларда маъсулиятини сезиш, меҳнат натижаларидан қувониш, ўзгалар меҳнатини ҳурмат қилиш фазилатларини тарбиялайди. Табиатшунослик билимларини ақлий ўзлаштиришда табиатшунослик хоналари, мактаб ер участкаси, экскурсия, синфдан ташқари ишларни роли каттадир.

Табиатшунослик кабинети

Табиатшунослик хонасининг ҳамма жихозлари дарс давомида тажриба ва таблицаларини, кино фильм ва деапозитивларни тез ва ўз вақтида демонстрация қилишга, амалий ишларда материал ва асбобларни тарқатиш ва йиғиб олишга мосланган бўлиш керак. Кўргазмали куролларни муайян системада сақлаш, уларни дарсга тез топиш ва тайёрлашга имкон беради. Буларнинг ҳаммаси ўқувчиларда ўқув меҳнатини ташкил қилиш маданиятини тарбиялайди. Табиатшунослик хонасида барча предметларнинг рационал ва чиройли жойлашганлиги ўқувчиларда гўзаллик (эстетик) туйғуларни тарбиялаши керак. Деворлар демонстрация учун фойдаланиладиган девордан ташқари, турли хил тарам-тарам хлорофитум, доим гулловчи бигония ёки бошқа ўсимлик шохчалари солинган гулдонлар гербарийлар, куш тўлиблари билан безатилади. Деразаларга хона ўсимликлари чиройли қилиб қўйилган бўлиши лозим. Ўқувчиларни расм чизишлари учун қоғоз, қалам, чизгич, фламастер бўлиши шарт. Табиатшунослик хоналарини бутун кифёси ўқувчиларда севинч таассуротлари ҳосил қилиши ва диққатларини табиий объектларга жалб қилиши керак. Табиатшунослик хонасини жихозлаш, кўргазмали куролларни сақлаш системасини уюштириш, янгиларини тайёрлаш, дарсларда ўқитувчиларга ёрдам бериш-буларнинг ҳаммаси ўқувчиларда ташкилий ўқув ва меҳнат маданиятини тарбиялаш воситаси ҳисобланади.

Тирик табиат бурчаги

Тирик табиат бурчаги- фақат тирик ўсимлик ва хайвонларни сақлаш учун ва улар устида тажрибалар тайёрлаш ва дарсда намоёиш қилиш жойигина эмас, балки дарсдан ва синфдан ташқари ишларни бажариш жойи ҳамдир. Унда ўқувчиларни билимга кизикишлари, билим доирасини ривожлантириш учун бой имкониятлар бор. Одатда бошланишида тирик табиат бурчаги ўқувчилар кучи билан табиатшунослик хонасида ҳатто синф деразаларида ташкил этилади. Ўқувчилар уйларида хона ўсимликлари ёки қаламчалар, экскурсиялардан-хайвонлар ва ёввойи ўсимликларни олиб келадилар. Тирик табиат бурчаги мана шундай йўналишлар орқали тирик табиат бурчаги тезлик билан кенгайиб боради ва махсус хона талаб этади. Уни ташкил этиш, тирик организмларни сақлаш ва жойлаштириш табиатшунослик

талабларига мос бўлиши керак. Ўсимлик ва хайвонлар биоценозлар бўйича гуруҳларга ажратилади: аквариумларда баликлар, малюскалар ва сув ўтлари, террариумларда папоротниклар, мохлар ва бошқа нам ерларда ўсувчи ўсимликлар, бакалар, калтакесаклар, вольера ва кафасларда хайвонлардан ташқари баъзи ўсимликларни масалан кактусларни чиройли, ҳар хил рангли тошлар орасига япалок тувакларга ўтказиб қўйиш мумкин. Баъзи бир ўсимликларни дераза тоқчаси узунликдаги яшиқларга, манзарали гуруҳлар хосил қилиб экадилар. Бурчакдаги барча турли-туман ўсимлик ва хайвонларни муайян системада қулай ва чиройли қилиб жойлаштириш муҳимдир. Бурчакда тажрибалар участкадагидек жуда аниқлик билан қўйилади. Тонширик сифатида тажриба ва назорат объектлар устида ўлчаш ва маълумотларни карточкаларига ёзиб бориш билан кузатишлар олиб борилади.

Тирик табиат бурчагида ўсимликлар ва хайвонларни парваришлаш бўйича меҳнат маданияти тарбияланади: ижтимоий-ташқиллий кўникмалар ва ижтимоий-мактаб мулкига (бойлигига) эҳтиёткорлик муносабати тарбияланади. Эстетик тарбия учун ҳам катта имкониятлар ҳам бор: ўсимликларни, аквариумларни чиройли қилиб боғлиқликда жойлаштиришга ўргатилади. Шундай қилиб, тирик табиат бурчаги-фақат ўқув жойи эмас, балки кўп қиррали тарбиявий ишлар жойи ҳамдир.

Ўқув-тажриба участкаси

Ўқув-тажриба участкасининг таълим-тарбиявий роли ўқувчиларга аниқ, пухта, мантикий тузилган план асосида ишлаш ўқувини сингдириши зарур. Бунинг учун мактаб ўқув тажриба участкасида катта педогогик имкониятлар яратилади. Участка территориясини ташкил этиш, экин ва кўчатлар экишни педогогик ўйланган планини тузиш биринчи ўринга қўйилиш керак. Ўқувчилар мактаб участкасида ишлаб табиатшуносликдан олган билимларини янги олинган ўсимлик ва хайвонлар мисолида мустахкамлайдилар. Улар кишлоқ хўжалик экинларини етиштиришнинг ва хайвонларни парваришлашнинг энг муҳим услублари тўғрисида тасаввурлар ҳамда улар билан ишлашнинг муайян системадаги кўникмаларини хосил қиладилар. Участкадаги ишлар ўқувчиларда ташкилотчилик, коллективчилик кўникмаларини, меҳнат маданиятини, эстетик туйғуларни,

Ўсимликни кўпайтириш билан табиатни қайта ишлаб чиқариш кўникмаларини тарбиялаши керак. Ўқув тажриба участкасида кузда, баҳорда ўсимлик ва хайвонот олами бўйича дарслар ва 6-7 синфларда махсус дастур бўйича амалий машғулотлар, ёзда, кузда ва баҳорда тажрибалар кўйиш ва кузатишлар ўтказиш, ўсимлик ва хайвонот олами курсларидан дарсларга тарқатиладиган (демонстрация) намоиш қилиш учун материаллар бўйича дарсдан ташқари ишларда ўтказилади. Участкада ёш табиатшунослар тўғараги иш олиб боради ва синфдан ташқари тадбирлар: “Ҳосил байрами”, “Боғ байрами”, “қушлар байрами” каби кечаларни ўтказишда кўргазмали материаллар ота-оналар, пудратчилар, донгдор боғ яратувчилар ва бошқа мактаб ўқувчилари учун экскурсиялар ташкил қилинади. Мактаб участкасида, мактабда ўрганиладиган ўсимликлар; дала, полиз, резавор-мева, манзарали ва ёввойи ўсимликлар бўлиши керак. Шунга мувофиқ ўқув тажриба участкаси аниқ чегараланган; дала, полиз, резавор-мева манзарали бўлимларга эга бўлиши керак. Участкада метеорологик станция, географик майданча бўлиши зарур. Ҳар бир бўлимда ўсимлик коллекцияси ва улар устида тажриба ўтказиш учун жой ажратилади. Хар йили бу бўлимлардаги алмашлаб экишга мувофиқ холда экиш плани ўзгариб туради. Дала ўсимликлари бўлими коллекция ва тажриба қисмларга бўлинади. Ўқувчилар ўқув тажриба участкасида табиатшуносликдан олган билимларини амалиётда синайдилар уларда табиат ҳақидаги тасавурлар кенгаяди, шунинг билан бирга ижтимоий фойдали меҳнатга бўлган кўникма ва малакалар тарбияланади.

Савол ва топшириқлар.

1. Ёрдамчи мактаб табиатшунослик ўқув хонаси қандай ташкил этилган?
2. Моддий базани ташкил этишда ўқувчилар ёрдамини уюштириш қандай олиб борилади?

Бўлажак олигофренопедагог ўқитувчиларга методик тавсиялар

Ушбу қўлланмада берилган мавзулар ёрдамчи мактаб табиатшунос ўқитувчисининг катта маъсулияти ва турли-туман иш усулари тўғрисида баҳс кетади. Олигофренопедагог ўқитувчини назарий ва амалий билимларга бой бўлиши, хозирги замон таълим-

тарбия ўқитиш шакллари, методлари ва услубларидан фойдаланиш педогогик технологиялар асосида дарсни ташкил этиш, табиат билан боғлиқ бўлган бошқа фанларни чуқур билиши; ўқувчиларга ҳар бир мавзуларни ҳаёт билан боғлаб табиат билан борликни бир бутунлиги ҳақидаги назарияларни ақли заиф ўқувчиларга тушунтира билиши; ўқувчиларнинг билимлари ва тафаккурини системали ишчилик равишда ривожлантириши; ўқувчилар жамоаси ишини уларни тирик табиат ва табиатшунослик фани билан рухлантириб ва қизиқтириб ўқитишни барча шаклларида таълим тарбия-бериш; ўқитишни шакларини режалаштира олиши, кабинет, тирик табиат бурчаги, мактаб табиатшунослик тажриба участкасини лойиҳалаш ва барпо эта олиши; ўз қўли билан тажриба ва демонстрация учун кўргазмалар курувчилар туза билиш керак. Ниҳоят, ҳар синфларда йилдан йилга ўз тажрибасини (хатто ютуқларини) кузатиб таҳлил қилиб шу билан ўқитиш жараёнини такомиллаштириб, ўз ўқитиш ишига қизиқиш билан муносабатда бўлиши керак. Энг муҳими “Ўқитувчи бутун ўзини ҳулқ атвори билан ўзининг барча ишларида ўқувчиларга намуна бўлиши мохир олигофренопедагог юксак ахлоқий, ғоявий ишонч ва кенг эрудиция намунаси бўлиши керак”.

Ўқитувчи фақат ўз касбининг жуда катта аҳамиятига ишонгандагина муваффақиятлар қозониши мумкин. У доим мактабда табиатшунослик фанининг вакили эканлигини эсда тутди. Шунга мувофиқ ҳолда фанга қизиққанлиги, табиатга муҳаббати, ўзини табиатшунос сифатида билим даражасини ошира боришига тўғри келади.

МУНДАРИЖА

СЎЗ БОШИ	3
II БОБ. ЎРТА ОСИЁДА ТАБИАТШУНОСЛИК ФАНИНИНГ РИВОЖЛАНИШИ ТАРИХИ	11
III БОБ. ЁРДАМЧИ МАКТАБДА ТАБИАТШУНОСЛИКНИ ЎЎҚИТИШНИНГ ТАЪЛИМИЙ АҲАМИЯТИ	35
IV БОБ. ЁРДАМЧИ МАКТАБДА ТАБИАТШУНОСЛИКНИ ЎЎҚИТИШНИНГ КОРРЕКЦИОН ТАЪЛИМИЙ ВА КОРРЕКЦИОН ТАРБИЯВИЙ ВАЗИФАЛАРИ	44
VI-БОБ. ТАБИАТШУНОСЛИКНИ ЎЎҚИТИШ УСУЛЛАРИ ...	53
VII-БОБ. ТАБИАТШУНОСЛИК ЎЎҚУВ ИШЛАРИНИНГ ТАШКИЛ ЭТИШ ШАКЛЛАРИ	72
VIII БОБ. ТАЪЛИМ-ЎЎҚУВ ИШЛАРИНИ ТАШКИЛИЙ ФОРМАЛАРИ	79
IX-БОБ. СИНОДАН ТАШҚАРИ ИШЛАР, СИНОДАН ТАШҚАРИ МАШҒУЛОТЛАРНИ ТУРЛАРИ	88
X БОБ. ЁРДАМЧИ МАКТАБДА ТАБИАТШУНОСЛИКНИ ЎЎРГАНИШ БИЛАН БОҒЛИҚ БЎЛГАН ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИДАГИ ИЖТИМОЙ-ҲОЙДАЛИ МЕҲНАТ	97

Босишга рухсат этилди 22.10.2005. Қоғоз бичими 60×84¹/₈.
«Таймс» гарнитура. Ҳисоб-нашриёт т. 7.2. Шартли босма т. 5.0. 300 нусха.

ЎзР ФА «Фан» нашриёти. 700047, Тошкент, Яхё Фуломов кўчаси. 70.

ЎзР ФА Ишлар бошқармаси қошидаги кичик босмахонада чоп этилди.

ЎзР ФА «Фан» нашриёти. 700047, Тошкент, Яхё Фуломов кўчаси. 70.